

FI 3 (3)

ERDÉLYI MÚZEUM

KIADJA AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

A BÖLCSESZET-, NYELV- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY
S AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM KÖNYVTÁRA
KÖZLÖNYE

23.892

SZERKESZTI

ERDÉLYI PÁL

ÚJ FOLYAM
IX. KÖTETE

XXXI. KÖTET

1914 ÁPRILIS 15
1. FÜZET

4413

Az ERDÉLYI MÚZEUM évenként hat füzetben jelenik meg

KOLOZSVÁR

STIEF JENŐ ÉS TÁRSA NYOMDÁJA

1914

TARTALOM

	Lap
MAKKAI ERNŐ: Bethlen Gábor országalkotó politikája (Első közlemény.)	1
Dr. DÉZSI LAJOS: Kőrösi Radó István versei (1649.)	21
BIRÓ VENCZEL: II. Apafi Mihály naplójának eredetije	42
Dr. PITROFF PÁL: A játék és a műforma	48
FERENCZI SÁNDOR: Barcsay Ábrahám halálának napjáról	57

Irodalom.

Dr. Lakos Béla: Heltai Gáspár reformátor és kora (R. I.)	61
Wallis A. S. C: Az Ember tragédiája (Dr. KRISTÓF GYÖRGY)	63
Dr. Amlacher Albert: Rumes (Dr. VERESS ENDRE)	64

Az ERDÉLYI MÚZEUM a Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztály tagjainak rendes illetménye. Az Egyesület alapító és rendes tagjai, kik más szakosztályhoz csatlakoztak, és pártoló tagjai két koronáért kedvezményképpen kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 10 korona.

Az ERDÉLYI MÚZEUM szerkesztését illető tudakozódások a szerkesztőt (Egyetemi Könyvtár, Telefonszám 283); tagdíjak és előfizetési díjak pedig az Egyesület pénztárosát, Domokos Ernőt (Erdélyi Bank) illetik.

A kiadóhivatal három hónapon túl történő felszólalásokat nem vesz figyelembe.

Folyóiratunk idei borítékán az Erdélyi Múzeum-Egyesület VII. vándorgyűlése emlékére a gyulafehérvári székesegyház képét közöljük. — Az eredeti *Förstner Tivadar* rajzolta.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület választmánya.

Elnök: gr. Esterházy Kálmán

Alnelnökök: b. Wesselényi Miklós
dr. Lechner Károly

Ellenőr: Tanács József
Főtitkár: dr. Erdélyi Pál
Titkár: Kelemen Lajos

Pénztárnok: Domokos Ernő

Ügyész: dr. Czikmántory Ottó

A táruk igazgatói:

dr. Apáthy István (állattár)
dr. Erdélyi Pál (könyvtár)
dr. Gyalui Farkas
dr. Posta Béla (érem- és régiségvár)
dr. Páter Béla (növényvár, helyettes ig.)
dr. Szádeczky Gyula (ásványvár)

A szakosztályok elnökei:

dr. Fabinyi Rudolf (term. tud.)
dr. Farkas Lajos (jog- és társadalomtud.)
dr. Davida Leó (orvos tud.)
dr. Schilling Lajos (böles., ny.- és tört. tud.)

A szakosztályok titkárai:

dr. Bartók György (böles., nyelv- és tört. tud.)
dr. Tóth György (jogtud.)
dr. Jakabházy Zsigmond (orvostud.)
dr. Szabó Imre (term. tud.)

Választmányi tagok:

dr. Boros György
dr. Cholnoky Jenő
Fekete Gábor
dr. Gidófalvy István
dr. Hirschler József
dr. Imre József
dr. Kenessey Béla

dr. Kolosváry Bálint
dr. Konrádi Dániel
dr. Lőte József
b. Mannsberg Sándor
dr. Márki Sándor
dr. Menyhárt Gáspár
Péterfi Zsigmond

dr. Rigler Gusztáv
dr. Schneller István
dr. Szabó Dénes
gr. Teleki Domokos
Váro Béni
gr. Wass Béla

23-892

ERDÉLYI MÚZEUM

KIADJA AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

A BÖLCSESZET-, NYELV- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY
S AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM KÖNYVTÁRA
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

ERDÉLYI PÁL

ÚJ FOLYAM IX.

1914

XXXI. KÖTET

KOLOZSVÁR
STIEF JENŐ ÉS TÁRSA KÖNYVSZÁRMAZTATÓJA
1914

~~Acad.~~
~~065.~~

~~018151~~

M. M. MÚZEUM KÖNYVTÁRA
Nycmt. Növendéknapló.
15 441 .SZ.

TARTALOM.

ÖNÁLLÓ CZIKKEK, TANULMÁNYOK.

	Lap
Arday Pál: Rákóczy Zsigmond fejedelem választásához ---	127
Balogh Arthur: Szabadság és egyenlőség ---	92
Bedőházy János: Petelei Istvánról ---	339
Biró Venczel: II. Apafi Mihály naplójának eredetije ---	42
— —: Bethlen viszonya Pázmánynyal ---	181
Dézi Lajos: Körösi Radó István versei ---	21
Elek Oszkár: A remete és az angyal ---	168
Erdélyi Lajos: Melyik nyelvterületen írhatták a Gyulafehérvári Glosszákat? ---	195
Ferenczi Sándor: Barcsay Ábrahám halálának napjáról ---	57
Gergely Samu: Gróf Thököly Imre gyermek- és ifjúkori levelei Teleki Mihályhoz ---	259
Gyalokay Jenő: Adalékok az 1849. évi hadjárat történetéhez ---	349
Király Pál: Dósa György forradalma ---	242
Kristóf György: Bethlen Gábor levélírása ---	233
Makkai Ernő: Bethlen Gábor országalkotó politikája ---	1, 65, 145
Moldován Gergely: Tündérművek a román népmesében ---	133, 214
Pitroff Pál: Játék és műforma ---	48
Simonfi János: Rosnyai Dávid naptári följegyzései (1668—1716) ---	108
Székely Ödön: Levelek Háromszék 1848—49-iki önvédelmi harcza történetéhez ---	219
Veress Endre: Bethlen Gábor fejedelem ifjúsága ---	285

IRODALOM.

B. V. Erdélylyel foglalkozó középiskolai Értesítők 1914-ben ---	282
— <i>Biró Venczel:</i> A római katolikusok helyzete és hitélete Erdélyben a jezsuiták első betelepülése idején (1579—1588) ---	283
— <i>Haraly Béla:</i> Az erdélyi püspökség visszaállításának kétszáz-éves évfordulója ---	284
— <i>Kristóf György:</i> Bethlen Gábor emlékezete ---	363
— <i>Lénárt József:</i> Emlékek a régi kollégiumi életből ---	283
— <i>Makkai Ernő:</i> Bethlen Gábor emlékezete ---	284
— <i>Temesváry János:</i> Erdély választott püspökei 1618—1695. II. füzet ---	282
— <i>Vidovszky Kálmán:</i> Kirándulás Erdélybe ---	284
Borbély István. Péterfy Jenő: Petőfi Sándorról. Fordította <i>Báróti Lajos</i> ---	130

	Lap
Dékáni Kálmán. Gróf <i>Toldalagi Mihály</i> : Az európai konfliktus megítélése --- --- --- --- ---	361
Kiss Ernő. Jánosi Béla: <i>Szerdahely György</i> Aesthetikája --- ---	179
— <i>Walentyni Dezső</i> : Ferenczy István levelei --- --- ---	360
Kristóf György. <i>Szigeti József</i> drámái. Kiadja <i>Bayer József</i> ---	176
— <i>Wallis A. S. C.</i> Az Ember tragédiája. Hollandból fordította <i>Erdélyi Károly</i> --- --- --- ---	63
Kropf Lajos. <i>Herbert Jenkins</i> : The Life of <i>George Borrow</i> ---	129
Lakos Béla válasza <i>R. J.</i> ismertetésére --- --- --- ---	131
R. J. felelete <i>Lakos Béla</i> válaszára --- --- --- ---	179
— <i>Lakos Béla</i> : Heltai Gáspár reformátor és kora --- --- ---	61
— <i>Pruzsinszky Pál</i> : Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái ---	130
Seprődi János. <i>Bartók Béla</i> : Cântece poporale românești din comitatul Bihor --- --- --- ---	229
Veress Endre. <i>Amlacher Albrecht</i> : Rumes --- --- --- ---	64
— <i>Bogdan Joan</i> : Documentele Ștefan cel Mare --- --- ---	279
— <i>Kelemen Lajos</i> : Ujabb adattár a vargyasi Daniel-család történetéhez. Kiadta vargyasi id. b. Daniel Gábor --- --- ---	355

VEGYES KÖZLEMÉNYEK.

Felhívás. Az E. M. E. titkári hivatala --- --- --- ---	363
Mutató a XXXI. kötethez --- --- --- ---	364

KÉPEK JEGYZÉKE.

II. Apafi Mihály naplójának czimlapja --- --- --- ---	43
Bethlen Gábor naplójegyzete Ortelius Jeromos nagy atlaszában ---	297
Bethlen Gábor pecsétje 1610-ből --- --- --- ---	312
Bethlen Gábor pecsétje 1613-ból --- --- --- ---	338
Gyulafehérvári Glosszák III. (utolsó előtti) lapja névaláírással ---	197

Bethlen Gábor országalkotó politikája.

(Első közlemény.)

I.

Mielőtt a történelemben buvárkodó igazán objektív ítéletet akarna mondani egy nagyhatású élet értéke felett, ismernie kell a színteret, a melyen hőse élete lefolyt. E színtér alatt többet kell érteni a területnél. Az is benne van, de még sok egyéb is. Nehéz volna tételekbe szedni, hogy mi minden. Gondolja el a történelemben jártas szives olvasó, hogy ha pl. *Bethlen* Gábor nem a marosillyei kastélyban született volna egy közepes jelentőségű és vagyonú erdélyi nemes család sarjaként s sorsa, tradíciói, vére és neveltetése nem ehez az örökös préda-földhöz, Erdélyhez kötik, hanem pl. a Saine partján ringatták volna bölcsejét s ereiben egy francia arisztokrata család vére folyt volna, vajjon nem ő lett volna-e a század *Richelieuje*? Ha e két nagy kortárs tehetségét mérjük össze, egyik sem marad a másik mögött. Szilárdság és akarat, ravaszság és tapintat is egyforma nagy volt mind a kettőben. Mégis kérdés, hogy vajjon egymás helyén jól megállottak volna-e? Vajjon a mi egyikben is, másokban is nagy volt, azt nem éppen sajátos helyzetük váltotta-e ki lelkükből? Senki sem tudhatja, hogy vajjon *Bethlen* egy nagyhatalma-bontakozó, magas műveltségű és erősen cenzuralizált állam élén, emésztő lelki harcoktól fölglyulasztott nemzetközi bonyodalom hideg haszonlesőjeként éppen olyan jól megállotta volna-e helyét, mint egy két tűz közé szorult, kevés kulturájú és erősen decentralizált alig-állam önvédelmi harcaiban. És vajjon *Richelieu* tudott volna-e elég türelmes, elég megalkuvó lenni *Bethlen* helyzetében? Nehéz kérdés, a melyre igaz feleletet adni meghaladja a történetró tudományos eszközeit. Előttünk csak az áll, hogy mindkettőnek államférfiúi lángelméje valósággal az adott helyzetből nőtt ki s innen van sikereik nagysága. Hogy e sikerekben oly nagy a különbség, hogy az egyik egy világhatalmat segített megalapítani, a mely az emberiségnek a görög szellem halála óta a legnagyobb kincseket adta, a másik pedig csak egy kis ország elmaradt, elhagyott, agyonzaklatott népét segítette rá a küzdelmes tovább-

élésre, az nem tehetségük nagyságának különbségéből, hanem helyzetükből következett.

Richelieu francia államférfi volt a XVII. század elején. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ugyanekkor. A ki a történelmet ismeri, az jól tudja, hogy mi a különbség e két helyzet között.

Valóban Bethlen *erdélyi államférfi* volt s minden uralkodói ténykedése ebből a mivoltából érthető meg s értéke is innen nyeri magyarázatát.

Egy erdélyi államférfira akkor lényegesen más feladatok hárultak, mint egy nyugateurópaira s általán minden időben mások hárulnak, mert Erdély helyzete minden időben lényegesen más volt, ma is más, mint a nyugateurópai országoké. Azt szokták mondani, hogy Magyarország egy fél, sokszor egy egész századdal mindig el volt maradva az európai civilizációtól s az elmaradottság jelei leghuzamosabban Erdélyben mutatkoztak. Ez a mondás azonban ebben az alakjában nem fedi eléggé az objektív igazságot. Inkább az a helyes megállapítás, hogy Magyarország s még inkább annak erdélyi része, sohasem tudott teljesen nyugati állammá lenni, mert helyzeténél fogva meg sem szabadulhat a kelet hatásától. Hogy ez miennyire komoly valóság s főleg Erdélyre nézve milyen lényeges igazság, azt az érti meg, aki a történelemben végig figyeli azt a sok küzdelmet, a melylyel Erdélynek valamelyes szervezetséggé való alakítása járt.

Az erdélyi problema megértésének s így egy erdélyi államférfi szereplése elbírálásának kulcsa Erdély sajátos világhelyzetének s az ebből fakadó különleges történelmének ismeretében van elrejtve.

Erdély történelmének legjellemzőbb vonása az, hogy itt ezer esztendő küzdelme alatt sem tudott a társadalommá alakulás a népelemek fölhalmozódásának kezdetleges állapotán túlesni. És ez tisztán csak földrajzi helyzetéből következett.

Az ókor Krisztus előtti századaiban Közép-Európa — a Volgától az Elbéig, beleértve a Kárpátok vidékét is — ritka lakosságú és kezdetleges társadalmi viszonyok között élő népek által lakott terület volt. Köröskörül sűrűbb lakosságú és magasabb, de igen különböző kulturájú és társadalmi fejlettségű népek éltek. Természetes tehát, hogy minden irányból a középső lakatlan vagy kevés ellenállással bíró népek által lakott földek felé terjeszkedtek a hazát kereső, elszakadt néptöredékek. Ezek itt keletről, nyugatról, délről és északról jöve, magukkal hozták különböző kulturájukat és életfelfogásukat s mielőtt a társadalommá alakulás kezdő foka, az egymás mellett való letelepedés megkezdődött volna, előbb emésztő harcokban mutatták ki egymásnak erejüket. Az idegen népek találkozása mindig ellenséges érzületet vált ki s ennek élet-halálküzdelem a következménye. Mentől nagyobb az ellentét a talál-

kozók között, annál tovább tart a harc s annál később kezdődik el a kölcsönhatás, az egygyé alakulás első momentuma. Sokszor el sem következik, mert a harcok felemészti a küzdők erejét s főleg olyan helyeken, a hol egyre tart az új népek özönlése, ott egy friss erőben levő új ellenség seprí el a küzdelemben agyonfáradt feleket. Ennek aztán esetleg megint ilyen módon való megsemmisülés a sorsa. A népharczoknak ilyen klasszikus földje éppen az imént említett középső része Európának. Azért alakul ki ezen a területen viszonylag olyan későre az állami és társadalmi élet.

De ez a néprajzi depresszió századok alatt mindig szűkebb térre szorul, nyugati, keleti, északi, déli részeit magához kapcsolja a hozzá közel eső kulturális vidékek anyagi és szellemi kapcsoló láncza s így utolsónak marad a kialakulásban a depresszió közepe: a *Kárpátok medenczéje*. Utóbb ennek nyugatra néző részét is nagyjában fölszívja a katolikus-germán kulturális szellem s kialakulatlanul marad *Erdély*. A magyar királyság már jó régen megtalálta továbbfejlődésének organikus alapjait, a mikor Erdély még szervezetlenül ingadozott a Kelet és a Nyugat körülbelül egyforma erővel magához huzó vonzó hatása között.

Ezt az állapotát Erdély lényegében az önálló fejedelemség kialakulásáig, némi jellemző tünetekben pedig a mai napig megtartotta.

Helyzete mindig az volt, hogy nem valahol rajta kívül, hanem benne magában találkozott össze a kulturvilágot évezredek óta elválasztó, két egymást meg nem értő világ: a *Kelet* és a *Nyugat*. E két szembenéző világ képviselői között az ellentétek soha elmosódní nem tudtak, tehát a társadalommá szerveződés legelső föltétele, a kölcsönhatás, az egy célra törekvés nem tudott kialakulni. Ha olykor-olykor ennek némi jelei mutatkoztak, vagy egy erős kéz egy célra tudta vinni az ellentéges elemeket, akkor rendszeren azért haladt mégis csigalépteken a társadalmi fejlődés, mert az életerőt *védelmi intézményekre* kellett fordítani idegen támadások ellen. Mert e támadások sohasem szüntek meg, hanem az idők járása szerint változó formában meg-megújulva napjainkig ismétlődnek. *Alkotó munkára* tehát kevés jutott, pedig csak maga az önvédelem nem elég arra, hogy a társadalmat tovább fejlessze.

Egy futólagos pillantás Erdély földjének történetére meggyőz az imént mondottak igazságáról.

A thrák-görög jellegű *dák-géta* államalakulást egyenletes fejlődésében megzavarja a keleti *szkitha* (szarmata-jazyg) és nyugati *kelta* áramlás. A dákoknak ezzel szemben kifejlesztett impozáns katonai szervezkedése tisztán *védelmi jellegű*. A római hódítást is az idézte fel, hogy e védelemre szervezett katonai hatalom lesiklott rendeltetése tudatáról s a védelmet támadásra változtatva, mint hódító jelent meg az Aldunánál és Pannoniában. Hogy t. i. a szkitha és kelta támadásokkal

szemben tartósan védekezni lehessen, szükséges volt az öntudatra ébresztett dák társadalom számára a hódítás vágyát s az ebből származó hatalom objektív, utilisztikus képét, mint összetartó és egy célra dolgozó erőt fejleszteni ki. Csakhogy a hódító hadjáratok védelmi jellege nem volt vagy nem maradt tudatos a dákoknál, hanem öncél lett s egy új veszedelmet, a római hódítást hozta a nyakukra. A római hódítást Burvista idézte fel. A dákoknak hatalma és a Duna mellett való megjelenése ugyanis maga után vonta Róma védekezését. Róma dák háborúi nem hódítás céljából, hanem a birodalom védelméért történtek és kétségtelenül a dákok provokálására.

De a hódítás egyéb veszedelmet is hozott a dákokra: a hódított népekkel, a keltákkal és szarmatákkal való keveredést és ennek bomlasztó hatását. Mert hogy ez új és ellenséges népelemeket a dák társadalom asszimilálja s az ellenségeskedés érzületén túltegye, arra már nem volt idő. Jött a római hódítás.

A római uralom Dáciaira nézve nem az volt, a mi Nyugat-Európára s főleg a kelta-féle népekre. Ez utóbbiakat bámulatos gyorsasággal tudta asszimilálni a rómaiság s éppen ezért a keltáklakta helyeken hamar megszűnt az ellenségeskedés és megindulván a kölcsönhatás, elkezdődhetett az egység kialakulása.

Dáciában ez egyáltalán nem következett be. Itt a római uralom csak a bomlás folyamatát vitte tovább, mert a hová ez a késői hódítás betette a lábát, oda már nem a rómaiság fegyelmezett szellemét, hanem csak technikai kulturáját vitte olyan népelemek által, a melyek a római szellemtől távol állottak s azt lelki közösség nélkül, csak zsoldért, földért vagy más anyagi haszonért, sőt igen sokszor csak kényszerűségből szolgálták. A római műveltségnek társadalomalkotó ereje azonban nem abban a technikai készségben állott, a melylyel egy haladottabb igényű életnek anyagi feltételeit megteremtették, hanem abban az öntudatos utilisztikus szellemben, a mely mindenüvé úgy tudta bevinni a maga beolvasztó erejét, a hogy a hely természete szerint legalkalmasabbnak látszott. Ezt érvényesítette a keltákkal szemben, a kiknek meghódított országaiban annyira alkalmazkodott a meglevő társadalmi keretekhez, hogy ezek észre sem vették, hogy saját társadalmi formáik között lettek rómaiakká. Dáciában ezt az alkalmazkodó politikát nem érvényesítették. Alig hagytak meg valamit a régi dákok politikai szervezetéből s még városokat is új helyeken alapítottak. A dákok ellenséges érzületét a gyökeres újításokkal nagyon kihívták, de ennek fokozatos enyhítésére alig tettek valamit, hiszen ide rendelt katonáik és telepeseik is nagyrészt szíriai és kisázsiai félbarbárok voltak, a kik semmiképpen sem lehettek alkalmasok arra, hogy Róma asszimiláló, társadalomépítő misszióját szolgálják. A dákok a római hatalom képviselőitől nagyrészt izoláltak ma-

radtak, kivándoroltak vagy a hegyek közé vonultak s az egy czélra munkáló társadalom a római hódítás alatt nem alakult ki Dárcziában.

Különben is a római hatás kelet felé csak addig a vonalig volt beolvasztó erejű, a meddig a kelták tömegesebben eljutottak. Ettől a vonaltól keletre, a mit a római szellem adhatott volna, azt már előbb — ha lényegesen másként is — megadták a keleti kulturák s főleg a görög. A meddig a görög szellem közvetlen hatása elért, addig a római kultúra idegen, ellenséges, sőt felesleges volt s nem is lett annak társadalomépítő ereje. Végül is két világ alakult ki a nagy római birodalomban: a Kelet és a Nyugat, a görög és a római és Dácia, a mai Erdély földrajzi helyzeténél fogva mind a kettőhöz és egyikhez sem tartozott. A thrák-géta hatás folytán volt némi olyan etnikai jellege, a mi az északkeleti Balkán görögös műveltségű népeihez hasonlított, de azért görög műveltségű nem lett. Rómaivá sem lehetett, mert ide későn és gyöngülő erővel jutott el a római utilizmus. De dák sem maradhattott, mert a nagy keleti és nyugati műveltség mégis erősebb hatással volt reá, hogysem attól független maradjon s egyéni karakterét megőrizze. Ezekhez hozzá véve még a szkitha-kelta támadásokkal járó etnikai hatásokat is úgy látjuk, hogy sem a dák etnikumnak, sem a reá gyakorolt népi és művelődési hatásoknak nem volt annyi erejük, hogy az ellenségeskedés korán túllépve, valamelyik a társadalomalkotó elem asszimiláló, alkotó szerepét elkezdhesse. Ezért nem is alakult itt társadalom a népvándorlás koráig. Maga a földrajzi helyzet tette ezt lehetetlenné.

A népvándorlás kora még annyira sem vitte a társadalomalakulást Erdélyben, mint a dák-római idők. A hogy a barbárság a római katonákat és gyarmatosokat innen kiszorította, rövid idő múlva úgy megsemmisültek a polgáriasult életnek materiális emlékei is, hogy utóbb még a nagy római kolóniák neve sem maradt meg a köztudatban. Hogy mi lett a dákokkal, azt legfennebb sejtteni lehet. A pusztító germán és turáni hordák elől valószínűleg a hegyek közé menekültek s ott tartották fenn magukat addig, a míg a szintén hegyi részekre szoruló szlávok közé olvadtak be, hogy aztán elvegyüljenek a később, délről bevándorló oláhok közé. De bizonyára sokan estek közülük áldozatul a vándorló, pusztító népeknek.

A népvándorlásnak mindkét hatalmas eleme, a germánok és turániak megpróbálkozott az Erdély földjén való államalakítással.

Előbb a germánság próbált szervezkedni. A Kr. u. IV. század elején úgy látszott, hogy a Don és a Tisza között egy *nagy gót birodalom fog kialakulni*. Sokáig vajudott, de még sem alakult ki. Ha mint katonai hatalmasság kialakult volna is, sohasem lehetett volna belőle tartós életű állam, mert népeit nem tudta volna társadalommá fejlesz-

teni. A gót-gepida-vandál germán törzseken kívül a szarmata-jazyg, finn-ugor és szláv népeknek annyiféle törzse lakott itt, hogy őket ezen a helyen, Kelet és Nyugat határán nem lehetett volna egységbe nevelni. A nyugati hatás ugyan ebben az időben alig érvényesült ezen a földön, de maguk a barbárok oly sokféle jellegűek voltak, hogy a közöttük talán többséget sem alkotó germánok, még ha lett volna valamelyes összetartást eredményező eszméjük, akkor sem igen tudták volna sokáig együtt tartani őket.

Mutalja ezt a hunnok példája.

Európa barbárjait a hunnok szervezték legelőször egy tudatos gondolat és cél körül. Ez a birodalom együttes támadása és felosztása volt, a mi igen alkalmas összetartó gondolat lehetett a barbár szellem irányítása számára. De most a germán hegemoniát a turáni váltja föl s az évszázadok óta itt barangoló jazygok és egyéb európai turániak a hódítás szellemét hozó ázsiai hunnok szolgálatában jutnak először a puszta rablási célokon felül álló magasabb, összefogóbb vezérgondolathoz és némi szervezethez.

De ez sem volt elég arra, hogy általa állandó társadalom alakuljon. A nyugati szellemet képviselő rómaiság ugyan véglegesen meghátrált a Kárpátok medencéjéből, de a barbárság nem tudott helyére olyan erőt hozni, a mely ezt a földrajzilag egységes területet egy határozott alapokkal bíró társadalom hazájává tegye. A hun birodalom felosztott s a hunnok által kiűzött célt, a birodalom felosztását nem ökö, hanem örökösök, alattvalók, a germánok hajtották végre.

Ezek a hunnok visszavonulása után egy ideig megint itt kezdtek halmozódni, de aztán mintha megérezték volna a föld természetéből folyó tarthatatlan helyzetet, lassanként elszivódnak nyugatra. Megejti őket a Nyugat, vagy elnyeli a Keletről jövő új turáni áramlás.

Ugy vonult át ezen a földön a turáni és a germán nép, hogy még materiális alkotásokban is alig hagyott valamit maga után. Attila, Theodorik, Alboin mind nagy országszervező talentumok voltak, de ezen a területen nem tudtak országot és ezt fentartó társadalmat alapítani, mert nem tudtak annyi ideig itt maradni, hogy népük asszimilálni kezdjen és a szervezésre megérjék.

Az avarok már valamivel kedvezőbb helyzetet találtak ide érkezésükkor s ez a magyarázata, hogy a legtovább tudtak megmaradni az összes barbárok között. Az ő századaik alatt ugyanis a germánok már mind Nyugatra vonultak, letelepedtek, túlestek a régi lakosokkal való ellenségeskedésen s elkezdődött a kölcsönhatás, a társadalommá alakulás. A római államszervezet formái közé helyezkedett keresztyénség kezdte asszimilálni őket. Kelet felé fegyveres erővel már nem harcol, szellemi hatásával még nem terjeszkedik a Nyugat. De ugyanekkor a Kelet felől

jövő vándorlások ereje is megcsappant s ezért az avarok viszonylag elég nyugodtan lehettek. Támadásoktól kevésbé kellett tartaniok s így a szervezkedés és kialakulás alapfeltétele e viszonylag nyugodt helyzetben meg lett volna. Csakhogy ennek a nyugalomnak előnyeit nem ők, hanem alattvalóik, a szlávok használták ki, mert éppen az ő etnikai tulajdonságaiknak kedvezett.

Az avarok ugyanis a hunnok szerepét játszották. Erejüket nem alkotások létesítésére fordították, az új hazájok földrajzi helyzete által kívánt nyugati világhoz nem alkalmazkodtak, illetve az éppen alakuló új világ kifermálásában nem vettek részt, hanem mindvégig támadó, ellenséges barbárok maradtak. Pedig az ő helyzetük könnyebb volt, mint a hunnoké s talán még a későbbi jövő magyarokénál is. Nekik ugyanis nem voltak germán alattvalóik, hanem jórészt rokon turániak és szlávok. Keleti Európa sohasem volt annyira turáni hegemonia alatt, mint az ő idejükben s éppen Erdély volt ennek a turáni világnak középpontjában. Ők azonban a helyett, hogy ezeket a rokon népeket szervezték volna s a szláv áramlást tartóztalták volna fel, tovább folytatták a hagyományos barbár politikát: a Nyugat támadását. Ez alatt a szlávok, mint engedelmes alattvalók elárastották a Kárpátok egész medencéjét, az avarok hadi iskolájában harciassá váltak s utóbb sok helyen le is rázták az avar uralmat és függetlenekké lettek. Mikor aztán a frank birodalomban már kialakult és egységbe szervezett Nyugat az avarok ellen támadólag fellépett és őket megsemmisítette, akkor már szláv világ van a mai egész Magyarországon. A frank és bolgár fennhatóság is nagyrészt szlávokon uralkodott.

A magyarok honfoglalásakor Erdély is főleg szláv terület volt, de szervezetlenebb és társadalomilag kialakulatlanabb, mint valaha.

A magyar nép olyan időben érkezett ide, a mikor e földön az állandó szervezkedés, a társadalomalakítás ideje éppen elérkezett. Pannóniára és a Duna-Tisza síkjára nézve e feladatot a magyarság derekasan meg is oldotta, azonban Erdélyre nézve a probléma megoldatlan maradt. Erdélyben az egész középkor folyamán csak a társadalomalkotó elemek felhalmozódása, letelepedése és külön autonómikus szervezkedése folyik s állandóan szinte kölcsönhatás nélkül élnek egymás mellett a keletet és nyugatot képviselő etnikai elemek. A kölcsönhatás állandóvá tétele, a külön életet élő népeknek egy magasabb egységbe való integrálása nem a központi magyar királyságnak, hanem csak az újkori független és szabadon rendelkező erdélyi fejedelemségnek műve volt. Ez volt az ő hivatása Erdély földjére nézve. Hogy feladatát teljesen meg nem oldhatta, az nem az ő hibája volt.

Föltűnő, de teljesen érthető jelenség, hogy a magyar történelemnek akár krónikákban, akár oklevelekben fennmaradt adatai oly későn

és oly hiányosan kezdenek Erdély sorsára világosságot vetni. A mi kevés adat van, az sem az itt végzett alkotásokról számol be, hanem Erdélyt mint hadakozó területet mutatja.

Még az is vitás, hogy Szt. Istvánig egyáltalán Magyarországhoz tartozott-e. Az első elfogadható történelmi adatok Istvánnak Gyulával és Keánnal, a keresztyén nyugatiságnak a pogány keletiséggel való *védelmi* harczára vonatkoznak. István győz, de hogy e győzelem eredménye több volt-e annak a néhány megyének szervezésénél, a mely Erdély nyugati széle felé feküdt (Fehér, Torda, Kolozs, Doboka, Szolnok), alig hihető. A Mezőség, az északi, déli és keleti hegyvidék, a felső Maros, Küküllők, Olt vidéke mind jóformán ismeretlen területek a történelem előtt, legfennebb a később keletkezett mondák vetnek rájuk egy-egy bizonytalan, homályosan világító sugarat. A mit tudni vélünk ezen időszak etnikumára nézve, azt helynevekből, az emlékek *nemlétéből*, későbbi feljegyzések elszórt, talán véletlenszerű adataiból következtetgetjük, de éppen ez bizonyít a mellett, hogy itt *produkáló, akcióképes* szervezet, valamelyes indulófélben levő társadalom, melyben összeműködő elemek egy célra dolgoznak, nincs, sőt vezető kéz sincs, mert valamelyes energikus uralomnak sem találjuk semmi nyomát. A mi kevés *alkotási emlék* fenmaradt, a fejevári püspökség, egy-egy káptalan alapítás, birtokadományozás s az a néhány vármegye szervezése, az is csak a nyugati szélekre esik, s nagyon magán viseli a *védekező* jelleget. Azt a benyomást kelti, mintha az első királyok Erdély nyugati felét védelműl szervezték volna a keleti ellen.

Mert a keletiiben úgy látszik még egyre tartott a népek halmozódása. Nem is igen képzelhető, hogy a magyarok helyére Etelközbe telepedő bessenyők egészen Salamon koráig át ne törtek volna a Kárpátok hágóin. Inkább az látszik valószínűnek, hogy Erdély keleti fele és közepe már a honfoglalás óta a bessenyők állandó telepeivel volt megrakva, a kikkel a *dák-szláv-féle népek folytonos ellenségeskedésben*, örökös küzdelemben éltek. Ez István király korában is javában folyt. Szóval a népvándorlásnak eme megkésett utócsapatai még akkor is harcok földjévé teszik Erdélyt, a mikor a Bihar hegységtől nyugatra eső föld már nyugati hatások alatt kezd országgá, társadalommá szervezkedni. Erdély tehát itt is megkésett a kialakulásban, mert a halmozódásnak és az ellentétek harcának tovább ki volt téve, mint a magyarság igazi hazája, az Alföld és a Dunántúl.

Hogy történelmi életének javarészét egyfelől a támadások, másfelől a védelem összemérkőzése szolgáltatja, az abból is látszik, hogy a XII. század közepéig csak olyankor fordul felé a történetírás figyelme, a mikor a bessenyők vagy kúnok elleni harczról van szó. Az sem bizonyult igazságnak, hogy Szt. László itt valamelyes szervező, alkotó mun-

kát végzett volna, mindössze csak az hozta nevét Erdélylyel kapcsolatba, hogy itt vívta a keleti támadások ellen védelmi harczeit. Magyar szempontból mindig csak egy motívum vonja Erdélyre a figyelmet: a *védelem*. A mi szervezkedés van, az is csak ezért történik.

Egyetlen adatunk nincs, a mely az első magyar királyoknak a néhány erdélyi vármegyén túl terjedő hatalmát igazolná, de minden jogunk megvan arra a feltevésre, hogy azon az ismeretlen területen a dák-szláv és bessenyő-kún-féle népek jóformán teljesen függetlenül éltek. Lehet, hogy a magyar királyság a talán már István idejében ide helyezett erdélyi vajdaság által az egész terület felett fennhatóságot követelt magának, de ennek alig volt gyakorlati jelentősége.

Csak a Salamon és Szt. László idejében lefolyt védelmi harcok után terjedhetett itt bennebb, kelet felé a magyar király fennhatósága, a mikor a bessenyőket és kúnokat kiverték vagy letelepítették. Csak ezután indult meg a lassú kialakulás, de az is lényegesen másként, mint az ország nyugati részében. Itt nem annyira a központi hatalom szervező keze, mint inkább az itt lakó népek sajátos karaktere alakította ki a helyzetet. Ezért van itt a rendiségen kívül is még annyi elszigeteltség, annyi különböző, egymást kizáró és egymás kölcsönhatására nem számító *autonomia*. Tévedés azt hinni, hogy ez az erőt bárminő irányban is fokozta. Nem, hanem következménye volt a kialakulatlanságnak s az egység tudata teljes hiányának.

A szászok betelepülése után körülbelül bevégződött Erdélyben a népelemek gyülekezésének processzusa. Ezután legennebb a számarányban mutatkoztak eltolódások. E különböző népek származása és beköltözésének ideje nem bizonyos ugyan, de a XIII. század elején már teljesen bizonyosan itt van a négy fő etnikai elem: a *magyar*, a mely Erdély földjén új elemekkel eddig aligha keveredett, az ismeretlen eredetű *székely*, bessenyő és kún telepésekkel vegyülve, a telepített s azután sem keveredő *szász* és a dák-szláv-rumuny elemekből összeverődő *oláh*, némi bolgár elemmel is keveredve.

E négy elem együttvéve több ellentétet hordozott magában, mint Nagymagyarország összes lakossága, sőt talán egész Európában nem lehet olyan földet találni, a hol ennyire elütő, tehát egymáshoz nem alkalmazkodó elemek kerültek volna egymás mellé. A középkor társadalmi rendszelleme nem volt elég erős arra, hogy ezekből egységet teremtsen s a magyar királyság szervező keze is ezen a területen bizonyult a leggyöngébbnek, holott a legerősebbnek kellett volna lennie.

A történelemből eléggé ismeretes e négy elemnek politikai és társadalmi szervezete, itt azt ismételtelen elmondani fölösleges. Csak arra szorítkozunk tehát, hogy megjelöljük ezekben a kialakulatlan társadalom heterogén elemeit.

A *magyarság* Erdély nyugati felében, a vármegyékben lakott. Politikai és társadalmi szervezete magán hordozta azt a kettős jelleget, a mely az ország többi részében is megvolt, t. i. a lakosság egy része allodiális, másrésze hűbéres jellegű birtokos volt. Politikailag a vajda, egyházilag az erdélyi püspök hatósága alatt áll, de ez utóbbi nem terjed ki a magyarság lakta vidékeken alapított *apátságokra*. Ez utóbbiak az esztergomi, maga a püspökség a kalocsai érsekség alá tartozott.

A magyar megyéktől délkeletre terültek el a *szász székek*. Lakói teljesen a Nyugat eszmevilágában élnek s hogy ebben meg is maradjanak, arra szolgált kiváltságos helyzetük. Politikailag függetlenek a vajdától és egyházilag az erdélyi püspöktől, sőt a kalocsai érsektől is. Ispánjuknak és prépostjuknak csak reájuk kiterjedő, de mástól független hatásköre van. Magyar, székely vagy oláh még meg sem telepedhetik közöttük. Abban az időben, a mikor a nemzetiségi alapon való szervezkedés egy ország határán belül oly ritka volt s oly kevés jelentőséggel bírt máshol, ime Erdélyben, a hol éppen minden szeparatizmust kerülni kellett volna, királyi bőkezűség teremti meg a nemzetiségi szervezkedést, mint elismert politikai keretet.

A harmadik politikai elem, a *székelység* megtartotta és kiváltsággal képpen biztosította a primitív társadalmi szervezetet, a *törzsiséget* s a rajta alapuló *öskommunizmust*. Katonai szervezet volt, de a hűbéri gondolat minden hatása nélkül. Mikor később a királyi vármegye megszűnt s az egész ország, még a szászság is, valamennyire beletagozódott a szent korona-tanban kifejezésre jutott *hűbériségbe*, a székelység szervezete akkor is mozdulatlan maradt, mert a székely birtok továbbra is megtartotta kommunisztikus és allodiális jellegét.

E három egymás mellett álló politikai nemzet nemcsak hogy egymástól független szervezeiben élt, hanem egymástól *lényegesen különbözőben* is, a mi nagyban elősegítette azt az Erdély fejlődésére nézve kedvezőtlen állapotot, hogy mindenik kénytelen volt a maga sajátos és elűtő emikai jellegében megmaradni. A központi magyar kormány e tagozódást segítette, sőt koronként új független kerületek szervezésével (pl. a Barczaság a német lovagrend idejében) még fokozta is a helyeti, hogy akadályozta volna.

Igy aztán legfőnnebb csak annyi történt, hogy ezek a független politikai testek egymagukban jutottak a szervezethez bizonyos fokára, de egyébként csak egymás mellett voltak a nélkül, hogy együtt éltek volna.

Másutt is voltak Magyarországon kiváltságos autonómikus kerületek, de azok sokkal inkább beleestek az országegység összetartó tudatába, hogysem olyan mereven megőrizhették volna szeparáltságukat.

A negyedik, politikailag szervezeten és jogtalan etnikai elem, az *oláhság*. Fogaras vidéke felől terjedezve az Árpád-korszak alatt elárasz-

tofta Erdély hegyes és erdős vidékeit s magába olvasztotta a nagyszámú szláv lakosságot.

Abból, hogy az oláhok politikailag igen lazán voltak szervezve, még nem következik, hogy Erdély társadalmi alakulásában súlytalanok lettek volna. Vallásuk és életmódjuk révén ők képviselték Erdélyben a Keletet; azt az elemet, a melyik a nagy Magyarországból jóformán teljesen hiányzott, de a melynek legellentéteesebb lelki világa egyszersmint legnagyobb akadálya az egység kialakulásának. Mentől kevesebbet törődtek velük, annál inkább, mert annál biztosabban megmaradhattak külön világukban. A három politikai elemet, ha a politikai és egyházi szervezet nem is, de összetarthatta a katolikus vallás, a kultusz azonossága. A magyart és székelyt pedig a nyelv s némi érzelmi közösség is. Az oláh kulturában, nyelvben, vallásban és egyházi szervezetben is különbözik mind a háromtól s minden tényező a görögkeleti szlávssággal vonta közösségbe.

És ez Erdély története vizsgálatánál nagyon lényeges motívum, hiszen abban kell látnunk Erdély helyzete végzetzerű adottságát, hogy itt minden elem csak az ellentétet fokozta s maga a történeti fejlődés is abban is, a mit szervezett, abban is, a mit szervezetlenül hagyott, inkább az ellentét konzerválásán, mint megszüntetésén munkált hosszú ideig.

Az oláhok éppen a keleti egyház gyöngye szervező ereje s a magyar uralom nemtörődése miatt maradhattak oly távol a kulturától, primitív, de sajátos viszonyaik között. Mikor aztán később egy erősebb és eszközeit tudatosabban alkalmazó hatalom a politikailag már szervezett elemeket mégis egy célra tudta vinni, a megsokasodott, de elhanyagolt oláhságot már nem tudta magához emelni. Hiába próbált számukra a maga értékképzeteiből adni követendő ideákat, őket óriási súlyuk visszarántotta a reájuk nagyobb vonzó hatást gyakorló primitívebb, kulturátlanabb, de az ők lényükhöz közelebb álló Kelethez. Az oláhság szerveztlensége, vallási szeparatizmusa és elhanyagolása arra vezetett, hogy a nyugati világ értékképzeteit cél gyanánt látó magyar és szász elemmel együtt nem tarthatott s máshonnan várta és kapta a neki jobban megfelelő ideálokat. Mikor aztán uralkodó értékfogalomná növekedett a nemzeti öntudat, természetes, hogy még élesebbé fokozódott az ellentét.

A mit ősi szervezetükről, a *kenéziségről* tudunk, az is arra vall, hogy idők folyamán ennek hatósága csökkent, jelentősége veszendőbe ment, de helyette nem lépett életbe egy másik, a társadalom fejlődésének jobban megfelelő szervezet. Utóbb jóformán csak az egyházi közösség tartja őket valamelyes szervezetben, de az ő egyházuk a maga ó-szláv liturgiájával, miszticizmusával, valamint kulturális és szervezkedésbeli tehetetlenségével hol maradt el a nyugati egyház életrevalósága mögött! Arra jó volt, hogy egy idegen gondolatvilág, egy a nyugati

műveltség számára szinte megközelíthetetlen szellemi élet rabjává s a későbbi asszimilációra alkalmatlanná tegye őket, de hogy szervezze, társadalmi tudatot növeszzen lelkébe, arra merőben képtelen volt.

Hogy a magyar királyság teljességgel ne törekedett volna arra, hogy őket a nyugati szellemnek megnyerje, azt nem állítjuk. A német lovagrend közéjük telepítése s még inkább a IV. Béla korabeli dömés barátok térítési buzgalma a mellett szól, hogy ilyen törekvések voltak. De eredménytelenül végződtek. Ezen eredménytelenségnek jórészt megint a *Kelet erőszakos fellépése, a tatárjárás volt a főoka, a mely Kúnországot s a nyugati világnak oda előretolt bástyáját, a kún püspökséget megsemmisítette. Ez lett volna ugyanis arra hivatva, hogy a Nyugat és Kelet határát messzebb tolja s ezáltal Erdélyt megmentse hullámtörőgát jellegétől. De nem ez történt, hanem inkább azt látjuk, hogy a tatárjárás után Erdély földjéről csábítja a Kelet kivándorlásra a görögkeleti oláhságot, hiszen erdélyi kivándorlók vetették alapját a későbbi oláh vajdaságnak, a mely magában hordozta azt a tendenciát, hogy az erdélyi oláhságnak keletre néző vágyakozásait támogassa. Kétségtelen, hogy a magyar uralom alól kiszabadult és függetlenül szervezkedett oláhság döntő hatású lett Erdély sorsára nézve, mert a legidegenebb, a legkeletibb etnikai elem állandóságát, a kialakulásra nézve zavaró hatását fokozta és hosszú, talán örök időkre biztosította. Lényegesen más fordulatot vehetett volna a dolog, ha ezen a helyen egy turáni vérű római katolikus társadalom tudott volna megszilárdulni. Ezért talán nem túlzás azt állítani, hogy az oláhság Erdély sorsára nézve (nemcsak magyar nemzeti, hanem általán társadalomalakulási szempontból is) döntőbb jelentőségű tényező volt politikai súlytalansága idején is a szász elemnél. Hamú alatt lappangó parázs volt mindig.*

Hogy politikailag sem volt éppen teljesen súlytalan az oláhság, az abból is kitetszik, hogy III. Endre 1291-ben tartott gyulafehérvári gyűlésén a magyar, székely és szász elem mellett az oláhok is megjelentek. Ez a gyűlés egyszermind az első jele annak, hogy a magyar királyság az Erdélyben külön szervezett nemzeteket egységbe próbálta vonni. De ennek a próbálkozásnak is katonai, védelmi céljai voltak, a minthogy maga a sokféle autonomia és immunitás is fegyveres ellenszolgáltatás fejében volt adva még a szászoknak is. *A védelem szempontja úgyszólván az egyetlen, a mi itt minden szervezkedési törekvést vezet.*

Nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk azoknak a szervezkedési törekvéseknek, a melyek nem kívülről próbáltak érvényesülni, hanem magából Erdélyből indultak ki. Az oligarkák uralomra törő terveit értjük. Már III. Endre idejében Roland vajda, de később még ennél is inkább *László vajda*, a ki először viselte mind a három nemzet ispánságát, egészen határozottan függetlenségre törekedett, mint általában minden

oligarka s e törekvését *nagyszabású szervező tevékenységgel alapozta meg*. Az egységes magyar királyság szempontjából e törekvés káros és veszedelmes volt, de az általa kezdett és kijelölt szervezkedést igen jól felhasználta az ellene küzdő és őt leverő magyar király. Ezután igen gyakran előfordul, hogy a vajda hol szász, hol székely ispán is egyszerre, sőt esetleg mind a három tisztséget is betölti, de úgy, hogy a vajdai méltóság a többinek felibe kerekedik s a többivel szemben úgy ő, mint az általa vezetett magyarság a magyar állam egységesítő törekvéseinek reprezentánsa.

Az eles szemű Anjouk hamar észreveszik Erdély elmaradottságát s az anyaállammal való laza összefüggését, de észreveszik a baj főokát is: *az egységes alakulás teljes hiányát*. Ezért nézik rossz szemmel az erdélyi immunitásokat s különösen a szászokét, a melyet a hol csak lehet csorbítani szeretnének. A későbbi vajdák (Tamás vajda), rendszeren szász ispánok is, de nem a szász kiváltságok védelmezői, hanem a magyar király törekvéseinek támogatói, harcosai és éppen azért szász ispánok is, hogy ezt könnyebben tehessék. De a különálláshoz erősen ragaszkodó szászok nem engednek, lázonganak, többször fegyverrel kell őket leverni is végeredményében nemcsak hogy különállásukat nem vesztik el, hanem lassanként szívós küzdelemmel még azokat a szász helyeket is beolvasztják, a melyek eredetileg nem tartoztak a II. Endre-féle kiváltságos székek közé. I. Károlynak és Nagy Lajosnak egységesítő, társadalom alakító törekvései igen csekély eredménnyel jártak, mindössze a magyar megyék organizmusát fektették gazdaságilag és hadügyileg szilárdabb alapokra, de a szász és székely székek állapotán, szeparatizmusán nem sokat változtattak. Általán az volt a baj, hogy az egységbe olvasztó törekvés állandóan kívülről jött, vagy külső érdekek szolgáltatában állott s maga az erdélyi elem — talán a magyart kivéve — nem igen érezte az egységbe olvadás szükségét. Sőt éppen különállása biztosításán munkált minden erővel.

De ezt az állapotot nem szabad kizárólag az erdélyi népek vagy a magyar uralom hibájaként tüntetni fel. A középkor általában sehol sem tudott olyan egységes társadalmi tudatot fejleszteni, mint a későbbi demokratikus idők. Lényegéhez tartozott, hogy a társadalmi tudatot is, mint magát a társadalmat, kasztok szerint tagolta s a kasztokat egy magasabb tudatba csak igen kivételesen tudta összeolvasztani. Az állam, nemzet, társadalom fogalma és tudata igen homályos és igen kis jelentőségű volt. A lovagság, nemesség, papság, polgárság, jobbágyosság társadalmi formáiba és tudatába volt szétesve az egész társadalom, a melyek egymást nem asszimilálni, hanem kizárni törekedtek. Erdélyben is ez a helyzet, csak hogy itt nem differenciálódtak az elemek egy valamilyen egységből, hanem már eleve külön közjogi keretek védik őket, hogy ne

csak kiváltságaikat, hanem sajátos és ellentétes világnézetüket is megőrizhessék maguknak. Egy szász polgár lelkiileg mindig sokkal közelebb állott egy németországi bürgerhez, mint a tőszomszédságában lakó magyar vagy székely nemeshez. Ez az állapot még ma is megvan. A szomszéd oláh a bolgár vagy ruthén pásztorral bír azonos kultúrjelleggel s egy egész világ választja el a magyar földesurától, vagy a réa büszke magasságból tekintő szásztól. És az a lényeges, *hogy ezt a már adott különbözőséget minden institutio támogatta; ebben van a lényeges különbség az erdélyi és a magyarországi állapotok között.*

Hosszas dolog volna refleksióval kísélni a további történelmi mozzanatokat, a melyek alatt végleg kialakult és megszilárdult a két oláh vajdaság s egyfelől függetlenségi törekvéseivel izgatta erdélyi fajrokonait, másfelől a török föllépése óta belekerülvén abba a védekezésből származó kétszintű politikába, a melybe később Erdély is beleesett, ezzel okozott számtalan bajt az Erdélyt egységesíteni sehogysem tudó magyar kormánynak. Az oláh kérdés, mint gazdasági és vallási problema, de mint politikai momentum is, úgyszintén a szász kérdés a maga gazdasági és egyházi, de némileg faji különállási vágyaival is, állandóan föl-szinen van és foglalkoztatja úgy a magyar kormányt, mint annak Erdélybe küldött exponenseit.

E küzdelmek zürzavarában nem látjuk kialakulni azt a szervezkedési alapot, a mely valamikor bázisa legyen a fejlődésnek. És ez az erdélyi viszonyok mellett természetes is. *Nem jöhet létre ilyen alap addig, a míg maga az erdélyi elem a maga szükségérzetéből létre nem hozza.* Társadalmi egységet külső behatással nem lehet alakítani. Oda az alkotóelemek egységtudatának spontán megélése szükséges a sok ezer meg ezer egyén lelkében. E megélést rendszeresen egy közös érdek, egy közös veszedelem vagy támadás váltja ki. *Ez történt Erdélyben is az 1437-iki parasztlázadás alkalmával.* Ez a lázadás azért tudta magával ragadni nyelv és valláskülönbség nélkül az egész erdélyi parasztságot, mert a munkás elemet akkor érdeklő minden szociális probléma föl volt vetve általa. A görög hitűek és a husziták üldözése fölvetette a vallási kérdést, a régóta húzódó dézsmaügy s az úrbér megoldatlansága a gazdasági kérdést, az oláh vajdák által szított izgalom pedig a faji kérdést. A török lázadásokban viszont jó szövetséges kínálkozott. Ezért a magyarok, székelyek és szászok jobbágyai egyformán fellázadtak, mert mindenkinek volt kicsikarni valója. Természetes, hogy e támadás azonnal egyesíti az eddig csak kénytelen-kelletlen és ritkán barátkozó három nemzetet s most már nem külső kényszerítésre, de eminens szükségétől hajtva megkötik a *kápolnai uniót* (1437), Erdély államszervezetének alapját. *Ez ugyan nem szünteti meg a három nemzet különállását és külön céljait, de mivel állandó egyesülés marad, alapul szolgál a későbbi*

fejedelemségi alkotmány kiépítésére s összetartó erőnek bizonyul két közös veszedelemmel: a török támadásokkal és a jobbágymozgalmakkal szemben. Ez utóbbira nézve az a jó hatása is volt, hogy a munkáskérdést s az ebből folyó gazdasági szervezettséget egész Erdélyre nézve egyenlő, sőt viszonylag elég méltányos megoldáshoz juttatta. Különben mindkét kérdésben a magyar kormány és a magyar király is erélyesen támogatta az Uniót.

A török támadás Erdélyt korábban érte, mint Magyarország egyéb délvidékét s éppen ezért *a védelmi szervezkedés* is itt kezdődik ellenük. E támadásoknak részük van a kápolnai unió megalakulásában, de különösen részük van ennek 1459-ben történt megújításában és szorosabbra fűzésében. Általán a töröknek igen nagy hatása volt Erdély társadalmi kialakulására nem alkotólag, hanem a támadásai által kikényszerített védelmi intézkedések révén. E védelmi intézkedések különösen Mátyás alatt lettek igen intenzívek és főleg gazdaságilag mélyre alapozottak, de e vaskéz és aczéllakarat is lépten-nyomon kénytelen volt megalkudni az Erdély helyzetéből fakadó ellenszegülésekkel. Ez ellenszegülések olyan természetűek, hogy ha fegyveresen elnyomják is őket, utóbb engedni kell nekik. Az oláh kérdés most nőtte magát igazán politikai kérdéssé a két tűz közé szorított oláh vajdák törekvései miatt. Ezek — mint később Erdély, mindent elkövettek, hogy szinleg a magyar királynak is, a szultánnak is kedvében járjanak, de alattomban az erdélyi oláhság támogatásával népüket független szervezetbe vonják. És Mátyás minden erélyessége mellett is sok engedékenységre kényszerült velük szemben. Éppen így járt az erdélyi nemzetek immunitásával is. Mindent elkövetett, hogy egységes védelmi szervezetté tegye őket s gazdasági újtásait reájuk is kiterjessze, de azért respektálni volt kénytelen a székelyek gazdasági szervezetét, a mely tudvalevőleg igen csekély anyagi erővel járult Erdély fentartásához. A szászok teljes egyesülését és a privilégiumnak minden szász lakta földre való kiterjesztését is kénytelen volt eltűrni. Ezek éppen Mátyás alatt érték el teljes konszolidációjukat. Még a Szentgyörgyi vajda által szított lázadást is igen óvatosan, diplomatikusan intézte el.

Ugy, hogy bátran elmondhatjuk, miszerint *a kápolnai unióban némileg egységre jutott erdélyi társadalom is inkább védelemre, mint közösen alkotó munkára szervezkedett. Erre még Mátyás sem tudta reáterelni a fejlődést.*

A Mátyás halálát követő zavaros idők Erdélyben is éreztetik hatásukat. A gazdasági hanyatlás jelei itt is mutatkoznak, lázadásoktól és ellenséges betörésektől Erdély földje sincs megkímélve, de talán éppen a középponti hatalom erélytelensége s a pártikuláris és rendi érdekek felülkerekedése eredményezte, hogy a három nemzet uniója éppen ebben az időben fűződik szorosabbra. Az 1505-iki segesvári gyűlés végzései

alakulhatott volna, de bizonyos, hogy húsz évvel előbb, Martinuzzi és János király idejében meg nem történhetett volna. Ebhez a reformáció diadalmas térfoglalása s a régi egyház szinte teljes megsemmisítése kellett.

Ennyiben a reformáció elterjedése itt feltétlenül a fejlődést szolgálta, mert nem voltak hatalmi igényei s így a katolicizmus háttérbe szorulásával a fölszabadult vagy az állami élet, a társadalmi közösség anyagi létfenntartójává lehetett. Ha a szekularizáció akkor nem sikerült, úgy bizonyára a szászok és székelyek immunitásain kellett volna csorbát ütni, a mi baj lett volna, mert a belőle támadt ellenségeskedés és lázadás a társadalmi közösség kialakulásának kárára munkált volna. Tudjuk, hogy a székelyeket János Zsigmond megadóztatta s midőn ezért fellázadtak, kiváltságaik megszüntetésével bünhődtek. De e büntetés eredménye az lett, hogy a székelyek Bethlen Gábor koráig nem illeszkedtek bele az Erdélyt alkotó egység gondolatába, a Báthoryakkal örökösen hadilábon állottak, sőt kiváltságaik elvesztése miatt még az Erdély egysége is függetlensége ellen szőtt merényleteknek is meg tudták őket nyerni.

Annyira nem fejlődött még az egységtudat, hogy érette a kiváltságosak különállásukat is hajlandóak lettek volna feláldozni.

A reformáció, míg gazdasági tekintetben az egység kialakulására jótékonyan hatott, addig a szellemi közösség tudatát, sőt a kulturális kölcsönhatást is *akadályozta*. Kétségtelen, hogy a reformáció újabb szeparatizmusra vezetett. A szászok amúgy is mindig egyházi önállóságra vágytak, de ezt a kath. egyház szervezetével mindig meg lehetett hiúsítani. A reformáció, a mely zászlójára a nemzeti nyelvet és a demokratikus szervezkedést írta, rövid idő alatt megvalósította a szászok önállósági vágyait, sőt az eddig hitben egységes magyar és székely nemzetet is két részre szakította.

Bármilyen határozottan kimondották is az országgyűlések a négy bevett vallás szabadgyakorlatát, azért mindig volt egy uralkodó egyház, a mely állami támogatásban részesült, míg a többi legfennebb hogy nem volt üldözésnek kitéve s a mi az övé volt, megtarthatta. — Az egyházi szétszakadás nehezítette a fejedelmek egységesítő törekvéseit s a sok között egyik oka volt annak, hogy céljaikat teljesen nem is érték el.

Erdély helyzetét a fejedelemség alatt *befelé* a maga kialakulófélben levő társadalmi egysége, *kifelé* pedig a *portához* és a *magyar királysághoz* való viszonya határozta meg.

Az utóbbi, a kifelé való helyzete olyan volt, hogy a magyarság fenmaradásának súlyos problémáját neki kellett megoldani. Olyan külső politikát kellett tehát folytatnia a magyarságnak két barátul szegődött ellensége ellen, hogy annak a magyar nemzet kárát ne vallja, sőt ha már tovább fejlődni nem is tud, de legalább nemzeti létének, egységé-

nek, alkotmányának tudata s ennek bár jogi elismertetése megmaradjon addig az ideig, a míg helyzete jobbra nem fordul s önrendelkezési jogát ismét visszakapva a fejlődés útjára nem lép.

Ámde a kicsiny és szervezetlen Erdély a két nagy és szervezett ellenséggel szemben ilyen politikát csak óriási erőfeszítéssel folytathatott. A többiek, a balkániak belebuktak e kétszínű politikába s függetlenségüknek még látszatát sem tudták megőrizni. Ha Erdély is belebukik, akkor a magyarság sorsa is meg van pecsételve. Nagy belső konszolidáció, rendezett anyagi viszonyok, rendíthetetlen egységtudat és magas kultúra kellett volna ahhoz, hogy Erdély e feladatának fényesen megfeleljen. Ebből azonban igen sok hiányzott, mert Erdély már történeti fejlődésében is úgy volt meghatározva, hogy e feladatra nem volt alkalmas. Belső szervezete nem jutott a fejlődésnek olyan fokára, hogy ilyen döntő jelentőségű külpolitikai tényező lehessen.

E tényekben leli igazi magyarázatát az első fejedelmek kormányzati tényeinek sikertelensége.

Erdély belső állapotát a külpolitikai feladatokkal összhangba hozni nem tudták s ezért sem a konszolidációt elő nem segítették, sem a külső feladatokat meg nem oldották.

Belügyi téren rendszeren ezt a hibát követték el, hogy főleg a külső feladatok céljaira elégtelen anyagi erő miatt sietelni akarták a belső konszolidációt a kiváltságok támadásával. Tényleg e kiváltságokban rejtett Erdély anyagi erőtlenségének és a szellemi egység hiányának fő oka, de a kiméltelen támadások mégsem az egység-tudatot fokozták, hanem lázadásokat szültek s az alkotó elemeket hol a kormányzat, hol egymás ellen ingerelték. Itt csak fokozatos fejlesztésről lehetett szó, de viszont ezt türelmesen munkálni nagyon nehezé tette a mindig sürgető külpolitikai érdekeltség, igen sokszor veszedelem.

Külügyi téren éppen ezért igen sok a kapkodás. Látna a szervezetlenséget és az anyagi erő hiányát a fejedelmi kormány igen sokszor türelmét vesztí az örökösén fenyegetett, függő helyzetben s a török és német között álló kényszerhelyzetét nem tudja megtartani. Hol egyik, hol másik részre nagyobb engedményeket teszen, vagy több függetlenséget akar biztosítani, mint helyzete engedné. Báthory Zsigmond alatt teljesen le is siklik a helyzetében fekvő politikai szerepről s a kétszínűséget a magyar királysággal való egyesüléssel cseréli fel. Nyomban mutatkozott e politika hibája. Az Erdély függetlenségéről való lemondás az egész magyarság veszedelmét vonta maga után s újra vissza kellett térni a török barátsághoz Erdély függetlensége s egyben a magyar állam és nemzet fennmaradása érdekében. A ki a töröktől való elfordulás kezdeményezője és segítő tanácsadója volt, — *Bocskay István* — éppen annak kellett belátnia a német-barát politika vészitkozó voltát s vissza-

terelni az erdélyi politikát a Martinuzzi által kijelölt kétszínűség állapotába. De mihelyt Erdély a magyarság mellett Bécsessel szemben ezt a védelmi szerepet megint vállalta, nyomban jelentkeztek a nehézségek, a melyeket a belső konszolidáció elégtelensége okozott.

A Bocskay-féle szabadságharczban még nem Erdély menti meg a magyar alkotmányt s ezzel a magyarságot, csak Erdély is csatlakozik a mozgalomhoz, jórészt a saját maga érdekében, hogy Básiától megszabaduljon. Lényegesen más a helyzet Erdélyben Bocskay szabadságharcza kitörésekor és lényegesen más 1618-ban Bethlen Gábor támadása idején. Ez utóbbit Erdély kezdte és Erdély küzdötte végig nem a maga külön, hanem az egyetemes magyarság érdekében. Hogy ezt tehette, ez bizonyosság a mellett, hogy belső élete és szitárdabb alapokra helyeztetett.

A magyarság szempontjait néző erdélyi politika mintegy dogmatikus megszövegezésben a Bocskay testamentumában van kimondva, de öntudatos alkalmazója, végrehajtója *Bethlen Gábor* volt.

Bocskaytól Bethlenig azonban még el kellett egynehány évnek telnie, hogy a bölcs mérséklet és a viszonyokkal való megalkuvás állandó irányítója legyen a fejedelmek felelősséges kormányzatának.

Báthory Gábor korának eseményei megint csak azt mutatták, hogy a belső helyzet és a külső követelmények türelmes összeegyeztetésének hiánya csak felfordulásra vezet, mert Erdély függetlenségét is elveszti s vele együtt a magyarság érdekeit is kockára veti. Mikor Báthory Gábort a porta kivánságára trónjától megfosztották és elűzték, akkor úgy állott a helyzet, hogy a belső rend teljesen fel volt kavarva, a kiváltságokat védő féltékenység minden oldalon felkeltve s a mellett a portán és Bécsben el voltak készülve arra, hogy Erdélyt függetlenségétől megfosztják.

Bethlen Gábort már a szultán tiltotta Erdély trónjára.

(Kolozsvár.)

Makkai Ernő.

Kőrösi Radó István versei.

(1649.)

A budapesti m. kir. tudományegyetem könyvtárában a Kaprinai-féle kéziratgyűjteményben becses történeli okmányok közé elrejtve maradt fent egy érdekes énekgyűjtemény ez alatt a cím alatt: „*Egy néhány Uy Enekök | Az Nemes és Nemzetös Uramnak | KLOBUSICZKI ANDRAS Urnak | az Tekintetös es Ngos | RAKOCI GIÖRGINEK | ERDEL ORSZAGANAK | Kegielmes Feiedelmenek | Huseges Követinek, es | SZÓMÓRE PAL Uramnak | ABa Uyvar Követenek, nekem | kegies es bizodalmas Urajmnak, | ösmeretseghnek okaért | Czekély ayándék gyanánt nyuytatattanak | Kőrösj Rhado Istvántul | Aö 1649 in festo S. Mathiae.*” ||

Tudomásunk szerint eddig senki se foglalkozott e versgyűjteménnyel, ezért bemutatjuk itt annak tartalmát. A szerzőjük életéről alig tudunk valamit. Valószínűen Rhadó vagy Radó volt a családi neve, a „Kőrösi” származáshelyét t. i. Kis- vagy Nagykőröst jelöli meg. Arra nem gondolhatunk, hogy abból az előkelő vasvármegyei birtokos családból származott, melynek „szentmártoni” a predikátuma. Klobusiczky András, zemplénmegyei zetényi birtokos nemesembernek, I. Rákóczy György bizalmas emberének s követének és Szemere Pálnak, ugyancsak Rákóczy udvarnokának s a kassai kamara tanácsosának és Abauj vármegye országgyűlési követének s alispánjának azért ajánlotta verseit, mert így remélt ismeretségükbe jutni. Ez utóbbi író is volt, a ki naplót írt azon országgyűlésekről, melyekben részt vett, (1630., 1634., 1637/8., 1642., 1646/7., 1649.); szorgalmasan gyűjtötte az országgyűlési iratokat és okleveleket. Mindezek később a Kaprinai-gyűjteménnyel a budapesti egyetemi könyvtárba kerültek (Collectio Stephani Kaprinai A. tom. 26., 27., 29., 30.) s mivel ugyanígy maradt fent a Radó versgyűjteménye is, valószínű, hogy a Szemere-kéziratokkal együtt került oda, noha most külön kötetben van s a kézirati katalógus tanúsága szerint a Timon Sámuel gyűjteményéből került a Kaprinai-gyűjteményébe.

Kőrösi Radó nemcsak ösmeretségnek okáért ajánlotta e két előkelő embernek verseit, hanem az ő költségükön ki is akarta nyomtatni. Az „Ajánló Rhythmusok” vége elárulja ezt, hol „Keresztyén olvasó”-ról beszél s azt mondja, hogy mivel Isten látot kedveskedöm azzal, az kik

el olvassák ez nihány Rhythmussal.“ De ez a vágya nem teljesedett. Versei kéziratban maradtak. A költészet nem sokat veszített vele, hogy elmaradt a kiadás, de az irodalomtörténetíró figyelmére mégis igényt tarthatnak. Radó teljesen Rimay nyomdokain halad, verseinek tárgya, feldolgozási módja elárulják Rimay hatását. Különösen meglátszik ez „Arany láncz, az az Virtus ép szent Erkölcs“ című költeményén, melyben a Virtusnak ennek a *vidám istenasszony*-nak általános magasztalása után elmondja róla, hogy nagy udvarnéppel bír, a szeretet reménység és hit tőle származnak, az okosság, erősség előtte *udvalnak* vagyis udvarolnak, az igazság, józanság ő *asszonyolják* vagyis asszonyoknak vallják. Azután külön is magasztalja ezeket, valamint a hozzájuk sorozott mértékletösséget és türelést is. Ugyanezeket egy latin nyelvű verses ajánlásban is dicsőíti. Lehetetlen e versen Rimaynak „Encomia et effecta virtutum“ vagy rövidebb kidolgozásban „Encomia virtutum“ című művének hatását fel nem ismerni, melynek írására egy *piktura* szemléltetése indította, a melyen a „Virtus, ép szent erkölcs“ az *ékes istenasszony*, a többi kisebb erények társaságában egy asztalnál vigatan lakmároznak. A befejezés is ugyanaz, t. i. az író pártfogásukkal akar idvezülni; sőt még egyes kifejezések is megegyeznek. Pl. Rimaynál:

Sugár szárnyaidon viselj egészséggel,
Kövessetek téged engedelmisséggel,
Had teljék szívem meg tőled csendességgel,
Lelkem pedig menyben örök üdvösséggel.

és Radónál:

Sugár szárnyaiddal föllyegeket metszöd.

Nekem is nyil[s] utat az boldogultakhoz,
csak szép közel jártass fényes tollaidhoz,
Sugaridnál fogva viselly az nagy Urhoz,
Ki sok szep intessel gyakran hív magához.

Érdekesebb ennél egy másik verse, vagy verselési játéka, melynek **Catechesis ethica** címet adott s Balassának a szentháromsághoz írt második hymnusa (Szilády kiad. 125. l.) nótájára írt. Nemcsak a nótára vagy versformára, hanem a műfajra nézve is például szolgált Balassa. a ki két echós éneket is írt „Dialogus“ és „Colloquium“ címmel (Szilády kiadása 82. 115. l.). Akár ezt követi, akár Rimayt, a ki szintén írt egy olyan verset, „kiben Echotul veszen feleletet“ (Radvánszky kiadása 14. l.).¹ Szerkesztésében egészen úgy jár el mint ezek, vagyis az Echo egy rimelő szóval felelteti a kérdésre, mely rendszeren betűről-betűre megfelel a kérdés utolsó egy vagy két tagjának. (Pl. rakás-ás, kérnek-

¹ Sem a kézirat, sem a kiadás nem jelöli meg külön az Echo választát, de a strófák első szavából ezt kitalálhatjuk. Valószínű, hogy a második versszak is *halál*-al kezdődött, s a másoló azért cserélte fel a szöveget, mert így magyarosabb.

érnek, heveri-veri.) Szinte csodáljuk, hogy e versjáték rá nem vezette költőinket a jobb rimekre. Azonkívül a következő strófa is rendesen ezt a szót vagy gondolatot ismételve halad tovább. Szakasztott így szerkesztik az *echós éneket* Zrínyi a „Vadász és Echo“-ban, Gyöngyösi „Kemény János“-a II. könyve 6. részében s a „Dedalus templomra“ V. részében. A XV—XVII. század neolatin költői (Janus Douša, Joannes Secundus, kit Balassa követett, Georgius Sabinus, Nicodemus Frischlinus stb.) nagy kedvvel üzték e játékot, úgy hogy Nicolaus Nomesseius már egész anthológiát állított össze belőle „*Echo sive Synopsis diversorum Echus exemplorum*“ címen (Parnassus poeticvs bicollis. Col. Agr. 1641. mellett). Mellesleg megjegyzem, hogy Gyöngyösi is ezeket utánozta, vagy esetleg magyar elődeit. Badics ugyan azt mondja (Gy. ismert és ismeretlen költ. 91. l.), hogy mindkét echós vers írásában kétségtelenül Ovidius inspirálta, de ebből csak annyit fogadhatunk el, hogy a *Metamorphoses* III. könyve 379—393. sorai adták az ideát neki, hogy Narcissus regéjére hivatkozással ő is echós verset írjon, *de a neolatin költők modorában* (V. ö. Rupp: Ovidius és Gyöngyösi 27—28. l.).² Ovidiusnál még nagyon kezdetleges formában van meg az echós vers, t. i. csak ugyanazon szókat ismételteti Echóval. Radó verse is ezt a fejlettebb formát utánozza, a mint maga is megmondja „*Az Echónak egy kérdezősködő szövénynek kérdésire való feleletét az utolsó rhythmusnak végéből.*“ Uj benne az, hogy nálunk eddig világi tárgyat foglaltak ilyen versbe, Radó vallásos tárggyal tett kísérletet, különös eszmetársítás folytán neki talán a Katechesis kérdései és feleletei adták az ötletet Echo szerepeltetésére.³

Nem lehetetlen ugyanis, hogy szerző protestáns tanító lehetett. Ekkor azzal a Körösi Istvánnal is azonosítani lehene, a ki a „*Szomorú a'halál a'gyarló embernek*“ kezdetű halotti éneket szerzette. Ez ének versfejeiből *Stephanus Körösi* és *rector Comjatiensis* jö ki s Erdélyi Pál szerint (EPhil. Közl. XXIII. 1899. 212. l.) az Ujfalvi-féle Énekeskönyv váradi 1654-iki kiadásában jelent meg először. Az idő összevág, sőt a hely is t. i. Abauj-Torna vármegyében is van egy Komjáthi nevű község. 1621-ből ismét ismerünk egy Körösi Istvánt, a ki Ceys és Halcyone szerelmét megénekelő versét „új házasoknak első örömkömben“ ajándékol szánta. Itt is a versfejekben mondja meg a nevét (*Stephanus Keöreösi*), mint a halotti énekben. Kiadta ezt Barla-Szabó János a Vasárnapi Ujság 1864. évf. 314. lapján.⁴ De nincsen semmi bizonyi-

² Rupp sem tartja lehetetlennek, hogy Zrínyi nyomán írja Gy. echós versét.

³ Noha a neolatin költők művel közt is akad vallásos tárgyú pl. „Francisci Panigarolae in Christi Natalem“ cz. verse az id. gyűjteményben.

⁴ Azt hisszük, itt a címbe sajtóhiba az 1625. év, mert az utolsó versszak világosan mondja: „Ezer hatt száz fölött huszon egyedikben, Az fársáng utollyán íram bőjt előben.“

tékunk sem, melyeknek alapján ezt a három nevet egyesíthetnénk. Ez utóbbinál azt is tekintetbe kell vennünk, hogy az ilyen lakodalmi versbe néha a vőlegény vagy a menyasszony nevét foglalták be. (Pl. Házások éneke: Stephanus Nilas—Anna Samboki).

De hadd jöjjenek maguk a versek az eredeti helyesírással, melyet pontosan megtartottunk, csupán a szókezdő és szóközépi cursiv s-et (i) és az i-t helyettesítő szóvégi j-t cseréltük fel rendes s-sel és i-el s a rövidítéseket oldottuk fel nyomdatechnikai okokból.

Egy nihány Uy Enekők.

Ayánlo Rhythmusok.

Ghórógh Póétáknuk ha hinny kőllenék,
Czudára méltó hirt felőlők irhatnek,
Orpheusrol sokat, s, Linusrol szolhatnek:
őket Urania s, Calliope szűlék

Fű vala Linus az vers rendőlésekben,
Herkulesnek sokat kedveskődék ebben,
nagyobra lépőt volt Orpheus mindenben
mert volt halhatatlan erő verseiben.

Mellyekkel vizeket foljással állatot.
erős kőszálakat megh tánczoltattatot
vad Oroszlanyokat kezehöz szoktatot.
nagy hatalmas fakat heljeből ingatot.

Hathato versekkel elmék fölőt állo
kilencz Musak előt nagy ékessen szollo
Linus s, Orphéusnak Attyok volt Apollo
kihöz Amphyon is nem lehet hasonlo.

Amphion szavára hegyek megh indultak
zörgés czattagással kővek szakadoztak
erős kő bástyáit ha látod Thebasnak,
Ghóróg ország h kőszönd azt czak Amphionnak.

Ezeknek így lőnni hihetetlen czoda,
de versők hatalma, gondolhad miczoda
mert vad természető népek laktak oda,
kikhöz ékes szollás jo erkőlczőt toda.

Mint sebössen foljo vizeknek forrása
bűnökben nemelynek olyan áradása
Szolidíülhetetlen némelly vadulása
mint kő sziklák között vadak ordítása

Fák föld mélségeben ha gyökerősülnek
az nagy erős szelek ellen-is zóldíülnek
ha penigh idővel avulnak s ledíülnek
apro fiatalok vesztere teríülnek.

Sokan ez világhban nagy gyökeret vernek
az egek Urától bí aldomast nyerne
véghtere halálnak mergheről revíülnek⁵
sokak siralmára földben hidegíülnek

O erős kő sziklák szelek kesedelmi
nevedekön zóld fák s fívek veszedelmi
erős ballangokkal vadak segódelmi
móllý nehez tinektek repedni s ledíülni.

Ily nehez sokaknak láttýuk zóldíülni
kik vad természetben szoktak őregbíülni
sokan nem akarnak bűnöktől el híülni
Virtus es z.¹ erkülcz-utára teríülni

Thebásnak Amphion volt erős bástyaja
szép tudomannyával jora szoktatoia
versivel virtusra kegyes oktatoia
mert virtus embernek lehet fói Istapia

Noha sem Orpheus sem az bölcz Amphion
mellette nem viselt derek tudomanyon
Parnasus hegyen-is legh alaczomb halmon,
íltém s. nemis jártam szárnyas Pegasuson.

De im az sz. erkölcz nemes méltóságát
hívek előtt kedves fenyés abrázattyát
kik kívánnýák nyuytom tükörős orczáíát
ennek nyomdokara rándiczuk az zablat.

⁵ Ld. réül, révöl. rivöl. Ny. Sz. II. 1431. hasáb.

⁶ Z. = *Szent* rövidítése.

Nem bírok Hermusnak sárga javaival
sem penigh Sabannak tömjenyös halmával
mivel Isten látot kedveskedöm azzal,
az kik elolvassák ez néhány Rhythmussal.

Keresztyen olvasó tülem fog'ia hiven
mint nagy Artaxerxes kis vizeczket reghen,
nagyobb szolgálatnak beljege ez legyen,
azert kegyelminek szárnya alá vigyen.

Kőrösi Rhado Istvan Mpria.

ARANY LANCZ

Az az

VIRTUS Ép Z.⁷ Erkölcsz

Mellyel Az hit, remenység, szeretet, igasság, okosság, bekesegős türes,
erős elme, mértékletőség, józanság egyben lánczoltatnak.

Magyar Rhythmusokban
szóm eleiben terieztetöt

M. D. CXXXIX.

I Cor. 23. v. I.

Fides. Spes, Charitas tria sunt maxima autem illarum Charitas.

DUODENA ANNOR[UM].

In Laudem virtutis, puta: Fidei, Spei, Charitatis, justitiae, Prudentiae,
Patientiae, Fortitudinis etc.

Vade salutatum Magnos pulc[h]errima virtus
Sedula, pollentes dexteritate viros
Teque secuta tenax properet velocibus alis
Salvifico Christi Sangvine pasta Fides
Spes pia rumpe moram Diva virtutis alumna
Erige coelestes, te super astra, domos.
Dulcis Amor celsos non dedignare Curules
Ubera pauperibus lactea pande genis.
Sydereis delapsa plagis Aschraea bilancem
Dirigis, et dextrâ porrigis arma, manu
Circumspectatus (!) speculum Prudentia vultu
Consule, serpentis tegmine cincta manus.
Cur dejecta oculos lugos Patientia moestos
Inque tuo mollis continet agna sinu?
Erigit ut frondes victrix sub pondere palma
Erige sic vultum Mens valitura tuum

⁷ Annyi mint: Szent.

Arida Sobrietas tecumque Modestia faulrix
 Largius exhausti dona vitate mei.
 Pergite doctisonae dulcissima turba sorores
 Dicite supremi jussa verenda Dei.
 Plaudite Pannonibus Latio sermone remisso
 Confert Hungaricis Hungaris ore, loqui.
 Ite redite, vias longas, hûc ite, redite
 Saepius indociles, ite, venite, lares.
 Idem qui supra Mpria

Notaia: Jádzik az szerencse.

Virtus áldot erkôlcz vidam Isten Aszony
 menyeyi szép rosa idvössegös haszon
 szívünkben személyed ékössege hasson⁸
 jora valo szandek: hogy bennünk ne azon

O szep dragha zalogh örvendetes virtus
 lölki jo illattal harmatozo Myrtus
 égh magosságával egyenlő nagy Cyntus
 lölkünk ékesítő gyöződelmes Laurus

Tégedet minden szent áld, magasztal, diczir
 mondván: bűneinknek gyogitoja szent ir
 lölki vidámsággal fülünkben zöngő hir
 áldot az az ember az ki teveled bir

Világi jok között nincs hozzád hasonlo,
 kit te környül foghacz mint fat termöt komlo,
 bator az dolgában, s, löhet ékes szollo
 mint az kilencz Musak mestere Apollo.

O söttiségh után föl jöt fenyos Czillagh
 haynali pirosságh möly nap elöt villagh,
 az te diczereted nem tunya nem ballagh
 de kerek föld hátán mint nap égen Czillagh.

Nem fél az ellensegh ugy erős Táboratul
 rettentésre ki vont két élü pallostul
 trombita és álgyuk rut harsogasitul
 mint röttögh az ördögh szép abrazadottul. (!)

⁸ Így, javítás „haszon“-ból.

Mint piros hajnalnak mindenek őrlnek
 hogy sötét el menvén nap világhra kelnek
 az Eghi madarak szépen enekelnek
 mégh az betegek-is ugyan könnyebűlnek

Az te szépségődnek hívek ugy őrlnek
 Angyali karok is Eghekben zőndűlnek
 kik Isten lőkítől földőn viseltetnek
 az te szerelmedre ugyan gőriedeznek

Nagy Udvar néppel birsz kik neked szolgálnek
 szeretet, remenség, Hit tūled származnak,
 okosság, erősség, előtted udvalnak
 igasság, jozansag teged aszonyolnak

Mind tey s, mind méz vagy az te birtokodban
 igaz Hűttel táplálsz idvősség dolgában
 czorgo lépes mézünk Remensegh az Urban
 Szeretet lánczával kiket kőcz derekban

O harczon forgoknak erős kő bástyaja
 teged követőknek aczelos sisakia
 paissa, két keze, éles s, fenyos kardgya
 virtus áldot erkőlcz, hívek Coronáia

Fű szerszám fűstínek joszaga veszője
 tőmjén halmán termőt Czillagos Czeszeie
 tővis kőzöt fénlő Liliom szepseghe
 kit Isten is kedvel virtus ékesseghe.

Az Hit, szeretettel veled nyeri solgyát
 melletted remenség aranyozza tárgyát
 Igassagh, okosság, jól talállya Céllyát
 jozanság, tűressel egy aránt fut pállját.

O Hit nemes virtus kit követ Igasság
 szeretet, Remensegh, Erősség, okosság,
 Szép mértékletősség, tűrés és jozanság
 mi lehet náladnal dragab kincz és joszagh

Hit Patriárchaknak erős diadalmok Heb. 11.
 Őrdőgh, Pokol ellen bajos viadalmok
 Kísértésők kőzöt Hit volt birodalmok
 Hit által Istenben mert volt bizodalmok.

O Hit dragha Gyemant Mojses pálczaia
 Sidoknak pusztában éltető mannaja
 földről Eghigh érő Jakob laytorjaja
 Illes Prophetanak tűzes Lectikája

O Hit az Noenak faragot bárkaja
 szabadulására le czendesült habja
 Hit volt Josuenak kedves áldozattya
 mely mégh az Napot-is Eghen megh állattya

Jericho falait mi rontá le? az Hit
 nem trombita, kúrt szo, kiáltas, zay, csak Hit
 Oroszlan fogaktul? Danielt menté Hit
 Hitnek méltóságán czudalkozhatnál it.

Reminség az Hitnek föl emelt job keze
 keserűségiben édesítő meze
 szeretet közöttök vakok szeme finye
 éhezők kenyere esendők sővenye.

Igasságh mindennek igaz törvént kiált
 az szép okosságh is jot gonosztul ki vált
 tíres barattyának kárt nem kevan s, halált
 az mertekletősségh azzal tud mit talált

Mint koszoru formán egyben kötött Cyprus
 illy szép dolgokból áll az szép nemes virtus
 draghab ez az kincsnel kit szőrzött volt Chroesus,
 erre int az jora mindent Urunk Christus

Virtus o szent Erkölcz mennyei dragha kincz
 menyország aytaián könnyen nyílo kilinca
 az ki tégöd követ azon szoros birincz
 sem Pokolnak kinnya, kénkóves tova sincz

Angyali kar közül hozzánk szállot Erkölcz
 kit minden javánál föllyeb bőczült a bölcz
 siketült fülemben ennekemis ivőlcz
 Lólki buzgoságot én szivembenis tőlcz

Ekes tollaidat ha szélnek eresztőd
 sugár szárnyaiddal föllyegeket mecződ
 Czillagos egheket utánnad tekintőd
 Amaz igaz Nap fént szentőkkel szőmlőd

Nekem is njis utat a boldogultakhoz
 csak szép közel jártass fenyves tollaidhoz
 sugaridnál fogva viselly az nagy Urhoz
 ki sok szép intéssel gyakran hiv magához.

Finis

MAS

*Az Jakob Lajtóriaia példazta Christus
 Urunkat minden jo tetemenyvel.*

Jakob Patriarcha Haranban indula
 kire áldás miát Esau csak dulfula,
 már egy napi utat hunnyából rándula
 az naps azonban eyelre fordula

Nyuyta szép könyörgést Istenehöz bűvön
 az több kővek közül egy nagy követ föl vön
 puha vánkos gyanant, kit feje alá tön
 és szép csendesseggel el alvek az kővön

O gyönyörűseggel tellyes nyugodalom
 nem gyótri elmejet haszontalan álom
 az melly némöllyeken oly nehez mint halom
 mellyet is gyakorta ébrezthet siralom.

Ez áldot könyörgés az Eghekben hata
 móllyel bű áldomást Istenetől váta⁹
 egy magos laytoriát mert álmában láta
 mellyet nem látot volt az kerek föld háta

Ennek also része az föld hátán állott
 kire az Ur Isten föllyül réa haylot
 ahonnan Jacobnak illyenkeppen szollot
 oltalmat s kegyelmet utyára ajanlott.

En vagyok Istene Attyadnak Isaknak,
 és Isák Attyának az nagy Abrahamnak
 én akarok lenni Istene magadnak
 czillagha s. vezére minden utaidnak

Móllyön most alulszol az föld tied leszen
 és Maradekidra szall sok ezer izen

⁹ Ld, MTSz. II. 912. h. vált alatt.

benned és magadban áldást minden véssen
Istenségem veled illy kegyelmet téssen

Szírlecz¹⁰ nap nyugotra, keltre eszakra
és délre, mert magvad léssen olly szapora,
mint nyári időben száraz földnek pora,
avagy mint esőknek temerdők zápora

Azonban az kék égh kezdé pirosolni
Holdis el eniszven széden haynallani
mint Éghő szövetnek az nap czillámlani
fől ebrede Jakob s, így kezdé szollani

O szentséggel telles (!) és aldot föld háta
mellyen én szívemben illy nagy öröm hata
ahol be hunt szómóm illy szép látást láta
ahol kalauzzát utam fől találta.

Az Isten házánál it bizony egyéb nincz
it nitot ablakot amaz Istenes kincz
it njilt fől ennekem az Mennyei kilincz
it szakat le rolam az ártalmas birincz

Az mőllyőn alut volt az követ oszlopul
mezőn fől emele mint egy kis oltarul
olajt önte arra főllyül áldozatul
s, illyen fogadást tőn Istennek azontul.

Ha az én utamban Isten velem léssen
ahová iudultam bekevel el viszen,
kenyerem ő tüle s, kőntősöm megh léssen
tűilem hálá adást szolgálaiatul veszen

Ha Attyám házához térők szerenczessen
egessegőm szolgál ackorigh fényessen
ez kő kit fől tőttem Isten háza léssen
mélyhöz mindenemből az Isten részt véssen Jo. 1.

Az a Lajtoria czak Christus Urunk lehet Jo. 3.
kire ha valaki hit által szőrt tehet Jo. 14.
azon igyenessen Menyországban mehet
fáratsági utan nyugodalmat vehet

¹⁰ Annyi mint : széledsz.

Laytoriának also része emberségét,
főlső penigh jedzi Christus Istenségét
kinek elme meghnem foghattya mélségét,
nyelv sem mondhattya ki diczós fényességét

Angyali étettel fénlő keresztyenek
Apoc. 4. az bárány veretül megh szépült edenyek
Mat. 5. es az igasságot szomiuzo szeginyek
fől mennek, az kiknek csak Isten remények

Ismít alá júnnek ezer féle jockal
bánat utan való vigasztalásokkal
betegséghből valo megh gyógyulasokkal
bűn igaja alol szabadulasokkal.

Az kik holtok után utolszor fől mőnnek
többbe nyomoruságh völgyére nem jönnek
Christussal ha szentek itilni le ülnek
ackor az fől s, alá járasok megh szűnnek

Ezen az Lajtorián minden ova járjon
Luk. 16. hittel tamaskodgyék, és erőstet állyon,
hogy test, világh s, őrdőgh le ne taszigallyon,
sőt Lazar őróme Menyben réád szállyon.

Erössen megh fogia, s, tarcza két mellyekét
az Sacramentomat és az drága ighét,
melyben Isten nyuytja nagy kegyelmességét
s, ighiri hiveknek őrók idvősséghet.

Minden foghaira szómőssen vigyazzon
ketelkődéseket sziveről le rázzon
Uráért szenvedgyen hévüllyön s, hol fázzon
hogy Pokol továban őróckén ne ázzon

Kőrnnyül nézve lépjen megh ne tantorodgyon
Őrdőgh s, Pokol ellen fogon megh maradgyon,
az mennyei joért festit hátra hadgyon Matt. 6.
hogy főlső foghárol nyaka ne szakadgyon

Ennek also fogha testben fogantatás
tőbbi az z.¹¹ szűztől bűn nélkül származás

¹¹ Szent.

szenvedes kőrözt fán halállal áldozás Heb. 9.
három darab gyolczal koporsóban szállás Jo. 20.

Az fõlsõ foghai Christus támadása
fõl támadás után menybeli szollása
szent Attyanak jobián ülven országhlása
az hivek számára heljök foglalása

Ez Laytoria léssen verseimnek Cellya
máskeppen azért ne acéllya¹²
bator elmejenek rostáján harellya,¹³
csak az jot gonoszra rutul ne patellya.

Finis

Ezök után jóvendõben következni foghnak Christus Urunk születeserõl,
szenedeserõl fõl támadásarol és Menyben menetelirõl való Elmelködeshõk
AZ CHRISTVS JESVSNAK kénszenvedeserõl valo elmélködeshõz indito
készület.

O én bûnõs lõlkõm szarándok testemben
míglén engettetik laknod ez életben,
leg fûveb szándekod ez légyen elmedben
hogy az Ur Istennek szolgálj mindenekben

Szent Lélek malasztyát az Atyatul kérjed
Fia erdemiért hogy túle megh nyerjed
kit erted halálra bocsáta õsmerjed
boldogulásodot az által hogy érjed

Ur Jesus Uradnak uttyaira eredgy
nagy kinszenvedésén bus szivedben epedgy
mint kemény kõ szikla nagy szelektõl repedgy
jo voltát diczérni torkom be ne rekedgy

Illy lõlki bánatban hogy lehetne kedved
világh javaihoz vagyodo szerelmed
halot tõvisk alatt szenved fejedelmed
rutul czufoltatik bûn ellen védelmed

¹² A NySz. I. 6. h. idéz egy példát: Egy öreg fejszét aczéljanak d. 12. [12 dénár-
rést.] Erd. Országgy. Eml. II. 383 l.

¹³ MTsz.: 810. h. *harél*: fecseg, locsog-fecseg, sok miudenfélét összebeszél.
(Székeiyföld.)

¹⁴ MTsz. II. 95. h. *patél*: 1. mosófával sulykol (ruhát) (Csallóköz.) 2. a vajból
köpülés után a vizet kipaskolja. A NySz. egyik szót sem ismeri

Keserves halálán az Eghekis sirtak
 czillagok magokra fekete gyazt vontak
 fenjes Nap, és az Hold homáljban borultak
 z.¹⁵ teremtdjőkön olly igen busultak

Nagy erős kő halmok ugyan szakadoztak,
 az föld megh repedőt, koporsok megh nyiltak
 kikkől Uy életre halottak tamattak
 kik Jerusalemben sokaktul láttattak.

Hat én bűnős lólkóm véled edgyüt megyek
 Uramnak halálán hogy ne keserőggyek
 köny hullatasokat orczamra hol vőgyek
 hogy zokogo jaj szot bűneimert tégyek

Az én rutságimert pőgdősöt orczáját
 tővissel sértetet feje koponyáit
 megh ostoroztatot véres keres hátát
 köny hullatásommal mosogatom tagiát

Oldala sebeben Lólkóm rekeszkődgyél,
 mind éyel és Nappal arrol emelkődgyél
 kísértetid közöt azzal dicsekődgyél
 hogy holtom idein megh ne keserődgyél.

Sok bűneid ellen ot találsz mentsegőt
 és az mőllyel fizes erdemes kőltsegőt
 ez nyauajás testből, hogy ki mégy szépségőt
 csak az által nyerhecz őők dicsőségőt.

Finis.

MAS

Az Judás aruloságharol.

Oh átkozot Judas Joab maradekja 2 Reg. 20.
 föld kereksegenek temerdek moslekja
 Pokolbeli mérges Pluto iavadekja
 miért forr Uradra bűdős szád tajtekja

Mit készűlsz aruló fegyveres kezekkel
 fogok czikorgato rompant seregekkel

¹⁵ Szent.

botokkal pálczákkal sok szövétnekekkel
 hogy ez világh Urat keressed ezekkel.

Papoktul penzt mért vél mestőröd vére
 keserves kinokkal terhős győtremlere
 vermet ásal neki ő megh eytésere
 nem nezel veled tőt réghi kegyelmére

Ah volt ki világhra tegődet teremtőt
 és Apostalsághra többi közze föl vőt
 szőmeid láttára nvmi csudakot tőt
 Canaban vizből lőt jo borral vendeglőt

Sok kor betegőket ágyokbol gyogitot
 és iáto szemekkel vakokat viditot
 sántakat bėnnakat lábokra állitot
 némákbol sokakat szollásra inditot

Ehséggel pusztában meg nem szomoritot
 keves kényereket sokká szaporitot
 mőllyekkel őt Ezer embert gyamolitot
 Isten Fia volna: ezzelis tanitot

Mit látál csak minap ben Bethaniaban
 negyed napigh fekvék Lázár koporsoban
 kinek nehez szagha hathata orrodban
 Christus Urunk által nézd mint járt az házban

Nem sirattya immar Jairus Léányát
 sem az Naimbeli asszony kit vitt fiát
 mert mihelt illete Urunk, koporsoját
 föl támat lfiunak az nép hallá szavát.

Az Attya Istennek illy hatalmas Fiat
 szeplőtelen szűznek szerelmes magzattyát
 illy olczon kőllőtte haráczolnod Urát
 harmincz ezüst pénzön adnod bűn váltságat

Talám Unicornis volt teneked Atyád
 pusztában nevelt volt mint Romulust Anyád
 ragadozo Farkas volt szoptató Dajkád
 teremtőd jo voltát: hogy vőnni nem tudád

Mit használsz pénződdel Sidoknak vid megh bár
 nem lőhecz ez utan pénz hordozo sáfár
 nem sok idő mulván füledet nyttya kár
 mert Pokol kénkőves Tova magához vár

Kevés számu pénzert el vesztőd lölködet
 gyalázatra adád édes Mes[t]jeródet,
 soha nem remelhed már idvösségódet
 Pokolban készítik holnap ebedódet

Job volt volna soha világot nem látnod
 mégh Anyád méheben burokban megh fúlnod
 vagy bábád kezéből halálra ki hulnod
 hogy sem veled jól tőt Urad el arulnod

Igy akart én Uram olczon el adatni
 szegenyek sirianak földet vasaltatni
 hol földet Fazekas szokot volt ásatni
 s, abból fazekait piaczon kongatni

Ezt el végezte volt az mennyei Főlség,
 hogy el arulnatnék Christus egy reminség
 de te szőmőd előt nem forgot ez a' vég
 hanem czak az álnok temerdekek fősvénség

Orczátlan arulo hogy mersz szőmben menni
 jól tőt mesteróddel nyilván beszelleni
 hogy merőd kezedet vállaira tenni
 senyvet száddal czokot sz.¹⁶ orczaián venni.

Poharodnak szélet édes mezzel kenéd
 hogy annak jó izit véle el hitetnéd.
 belől megh emisztő mérőggel elgyted
 méznek színe alat Uradra kőszőned

Az mint az madarasz madarat sip soval
 az mehesz az mehet méznek jó szagával
 te is czalard Lélek mestőrőző szoddal
 akarad Uradat fogatni Sidokkal

Jól láttya szivedet ez világhnak Ura
 kész az én megh váltom menni az halálra

¹⁶ Szent.

mert azért vőn Testőt az Szűztől maghára
azért jűn elődben, mert el jőt az ora.

De oh gonosságban atalkodot rosz faj
mit használ teneked ez főlzőndűilt sok zaj
Urunkra rohannak Sidok mint merges raj
ez dologert követ téged végetlen jaj

Lőlkőd ismereti lészen legh fűb tanod
szabadulásodban nem lőhet semmi mód
langozo rakás fa lészen te koporsod
mikoron főn akacz ez lőn utolsó szod

El adám Uramat ki miut arany alma
ollj tiszta kin bűnnek nem vala hatalma
Jaj nekem, mert raytam Pokol diadalma
arultatásomnak ez legyen jutalma.

Finis.

CATECHESIS ECHICa

az az

Az Echonak egy kerdőzkődő szőméljnek kérdésire valo idvősseges feleleti
az utolsó Rhythmusnak vegheből.

Notaia : Az z.¹⁷ Haromsagban, kinek etc.

O mennyei Echo Istentűl jőt szent szo
felely egynehan szomra
kerdesimnek szavát és annak utollyát
szold vigasztalásomra
mellyet elől tévén z.¹⁸ szádbol ki vévén
essek boldoghságomra.

El mennőm ¹⁹ főnt forogh : hogy nem kiczin dologh
az bűnőkre hanyatlás
az kikben vétközni jokkal megh ütközni
már ugyan be vőt szokas
ás e őrők Poklot hova Judas botlot
bűnből rakodot rakás? Echo : Ás.

17-18 A. m. Szent. ¹⁹ Igy! (Elmémön?)

Ás tñled im hallom, enis nem javallom
 hogy Istenhöz nem térnek
 sőt gonoszat jo-ért lölkők váltsaghaért
 megh váltojoknak mérnek
 érneke vedelmet az kik megh kegyelmet
 jól tőt uroktól kérnek? Echo: *Ernek.*

Ernek mert írásbol értóm sok példakbol
 hogy Isten sokaigh várt,
 mindent az ki megh tért arra réghi bñnért
 nem adot halálos kárt
 arté eletemnek: hogy megh téresemnek
 mesze vétőttem határt? Echo: *Art.*

Art bizonynal tudom de én gyallosaghom
 elmém félre tekeri
 Rom. 7. akaratom ellen testóm az kegyetlen
 bñn sáriában keveri
 veri-e az kegyes az ki joktul íres
 s, ideit csak heveri? Echo: *Veri.*

Veri ha jobbulast az bñnből ki állást
 az emberben nem talál:
 mond megh az ki eddigh valo kerdesemigh
 csak szomorító valál
 alle az Ur boszut vegtelen nagy hoszut,
 mikor el jün az halál? Echo: *Ál.*

Ál, de kik megh térnek és kegyelmet kérnek
 irgalmas az Ur immár
 az kegyetlen Sátán amaz Leviathan
 fenyőgetődyék ám bár
 váre hogy megh terjek, bocsánatot kérjek
 Isten, ki mint erős vár? Echo: *Váár.*

Váár bizonynal hiszem mert szavából veszem
 hogy kegyelemmel imád Matt. 11.
 látván győngheseghóm s, erőtelenségem
 mőly olly mint hajlandó nád
 ád-e mégh job idót bñnt unásra erőt
 kitől az valaszt hozád? Echo: *Ad.*

Ad mert hozzá vőhet, z.²⁰ lólkével tőhet
 engemet erősebbé
 lólkőmben építhet büntülűl íresíthet
 hogy változhassam szébbé
 hát ugyan be vészen s, hozzam kedve leszen
 ha nem vetkőzöm többé? Echo: *Bé.*

Bé veszen s, az szerint vetkeim az mikent
 erdemlenék, nem sujt s, vér
 Job. 15. noha az bünt iszom mint vizet ugy szivom
 mint spongia vagy hévér,
 miczoda az a' bér az mőllyert hozzám tér
 és nagy irgalma kővér? Echo: *Véer.*

Vér lólkűnk aranja, ezüstje Gyemantja
 mőllynél soha nagyob bér
 Joan. 3. nem volt sem nagyob kincz kárhozat azzal nincz
 ki ez által hitet nyér
 ér e idvősseghőt s, őrók diczőseghőt
 erről szikrázot czőp vér? Echo: *Ér.*

Ér, mőllyet kőrószot fán erettem megh halván
 szent oldalából amaz
 élő Isten Fia, ki az bűnőst hjia
 ki onta, lévén igaz
 az-e az megh valto bűnből szabadító
 ki hiveknek irgalmaz? Echo: *Az.*

Az, enis hát annak, mint jól tőt Uramnak
 lézők hiv s, engődelmes
 tudom keresemre s, eszedőzésekre
 mindenkoron figyelmes
 ez-e ki véghetlen őrdőgh s, Pokol ellen
 mindeneket védelmez? Echo: *Ez.*

Ez hat o, én lólkőm buktul epet szivem
 Urad utjára ereggy
 magad megh alázván eleiben borulvan
 kőnyhullatással epedgy
 Eggye az szo szollo kihöz tőilem ez szo: 1. Tim. 2. Ps. 6.
 haragodban megh ne fedgy: Echo: *Eggy.*

²⁰ Annyi mint Szent.

Eggy én erősseghem minden reminsegem
 kiről örvendetős hirt
 fülemben zönditel almombol őditél
 ez ád csak gyogito irt
 irt-e hát Attyához utat s, én Attyámhoz,
 ki boldogságot ighirt? Echo: *Irt.*

Irt, hat enis irok, ha ahoz halgatok
 kinél nincz nagyob Fölség
 ő velem jól tóhet ő altala lóhet
 éltem véghe Idvósség
 miczoda az a' hell, hova hiveknek kell
 jutni; és az fényesség? Echo: *Égh.*

Égh amaz diczőség hol lakik az Fölség
 kiben köll reminlenem
 kinek sebeiben mlnt erősseb helben
 lólkómmel rekeszködnem
 ennek jo voltában búneim foljtában
 kölle megh kételkednem? Echo: *Nem.*

Nemis kétölködöm, neki remenködöm
 halálomkor is nem hágy
 ő benne kelök fel, ő benne nyugszom el
 mikor szömöm álmod vágy
 éneklesim után mellyet testem kivan
 mi lehet az a szép lágy? Echo: *Ágy.*

Agy? Hát maid le fekszem megh fáradot testem
 Istenemnek hírével,
 testemet lólkómet én pihentesimet
 reá bizom örömmel
 el kölle hat mennöm, nyugodalmat vönnöm,
 édes házam népevel? Echo: *El.*

El megyek: hogy reggel buzgó könyörgessel
 viszont énekölhessek
 Uram hajlékában imátság házában
 jokert könyöröghessek
 hogy az én Uramtul, édes megh váltomtul
 uyob áldást vöhessek.

No már Isten hozzád ki szomat megh szollád
Echo vigh Isten Aszon
az te szádnak hangja, mint Daidnak lantya
sok sziveket át hasson
hogy az jo reménséggh hitbeli kegyességgh
hivekben megh ne aszon.

Finis

Coronat

Opus.

(Kolozsvár.)

Közli: **Dr. Dézsi Lajos.**

II. Apafi Mihály naplójának eredetije.

Néhai Tóth Ernő az „Erdélyi Múzeum“ 1900. évfolyamában (325—335. l.) közölte II. Apafi Mihály 1690—1694 közti naplóját. Hozzáírt bevezetésében Tóth elmondja, hogy e közlés az Erdélyi Múzeum-Egyesület kéziratárában lévő másolat után való s hogy a másolat címlapjára írt megjegyzés szerint, az eredeti *Lugosy* Boldizsár birtokában van Zilahon. A közlő utána járván a dolognak, *Lugosy* leányától, *Biró* Ferencznétől és ennek leányától, *Papp* Jánosnétól úgy értesült, hogy *Lugosy* halála után iratai a zilahi református főgimnázium könyvtárába kerültek, a hol azokat *Török* István igazgató vette át. A főgimnázium mostani igazgatója, *Kincs* Gyula azonban *Tóth* felkeresésére kijelentette, hogy ott Apafi naplójáról nem tudnak semmit.

Igy állott a dolog egészen eddig, a mikor az érdekes napló *eredeti példánya elő került és kitűnt, hogy az sohasem volt a zilahi főgimnázium birtokában,¹ hanem Vass József hagyatékából került elő és most a kegyesrendiek budapesti könyvtárának értékes tulajdona.* Mindenetre meglepő, hogyan jutott a napló *Vass* birtokába, mikor ő olyan korban tanárkodott Kolozsvárott, mikor Erdélyben lelkes szorgalommal gyűjtik a régi emlékeket? *Vass* maga is nagy gyűjtő és a gyűjtés érdekében nagy buzgóságot fejtett ki. Híre egész Erdélyben elterjedt és tekintélyes emberek fordultak hozzá tanácsért. Így juthatott valamiképpen Apafi naplójának birtokába.

¹ A főgimnázium igazgatója felkeresésemre válaszképpen küldött szíves sorai-ban azt írja: *Biró* Ferenczné és leánya, a kiknek közlésén a kérdéses közlemény fel-épült, bizonyára jóhiszemű tévedésnek estek áldozatul. *Lugosy* Boldizsár könyv- és irattára sohasem került a zilahi gimnázium könyvtárába; nem kerülhetett tehát az Apafi naplója sem. Mutatja tévedésüket az is, hogy azokban az években *Török* István nem is volt igazgató. A könyvtárnak azonban őre volt, annyira lelkiismeretes őre, hogy még annak a nevé-t is bejegyezte egy nagy protokollumba, a ki csak egyetlen könyvet adott. Hogyne jegyzett volna be ilyen értékes adományt!? De megvannak évről-évre a zárójelentések is. Azokban is fel van tüntetve minden kicsiny adomány. Ezekben a jelentésekben sincs nyoma *Lugosy*tól semmiféle adománynak. A mellett én sem láttam soha *Lugosy* provenienciájú könyvet, a ki rendeztem a könyvtárt és *Kerekes* Ernő sem, a ki — 16 éve már — könyvtárőr. Az a napló tehát nem itt kal-lódott el! Most újra kutattunk utána, de nyoma sincs.

Rationarium Annuale
Itinerationis,
Una cum Annotatione Rerum Celbri-
orum, dictim administrandarum

Quod

Sub Auspiciis & favore DEI
Patris Opt. Maximi, ejus Celesti
Providentia, & cura se committendo,
inchoat, & eodem adorando Numi-
ne auxiliante continuaturus est.

Michael Apafi. H. P. T.
Sym b.

~~Arce meo~~ Arce meo non confido,
presentissimum mihi auxilium Dei
us. &

A mennyiben így előkerült az eredeti napló, ellenőrizhető a másolat hitelessége, megfigyelhetők az eltérések és pontos szöveg birtokában megállapítható a napló értéke.

A napló eredeti alakja kevéssel nagyobb 16-od rétnél és a címlappal együtt huszonhat írott lapnyi. Mindvégig ugyanazon frású, Apafi sajátkezű írásé, a címlappal együtt, melyet hasonmásban is bemutatunk. Folytatólagosan íródott eredeti s ezért nem egyformán gondos; gyakoriak benne a törlések, betoldások, javítások. Nyelve a cím kivételével magyar, de telve latin szókkal, sokszor egész mondatokkal.

Az eredetijt a másolattal egybevetve, úgy találjuk, hogy a másolat eléggé pontos. A szöveget egész terjedelmében nyújtja s az eltérések onnét erednek, hogy a másoló több szót nem jól olvasott, a mi a helyneveknél és személyneveknél lényeges különbségeket okoz.

Az eltérő helyek a következők:

		<i>Másolat:</i> ²		<i>Eredeti:</i>	
326.	lap 21. sorában	<i>hat-hat</i>	helyett	<i>hat</i>	teendő
326.	" 26. "	<i>Norque</i>	"	<i>Norquer</i> ³	"
327.	" 23. "	<i>Parajdra</i>	"	<i>Pánádra</i> ⁴	"
328.	" 4. "	<i>Honnere</i>	"	<i>Hannover</i> ⁵	"
328.	" 5. "	<i>ultima Octobris</i>	"	<i>ultima Decembris</i> ⁶	"
328.	" 5. "	<i>11 Januarii.</i>	"	<i>ez prima Januarii</i> ⁷	"
328.	" 11. "	<i>Sovire</i>	"	<i>Soville</i>	"
328.	" 11. "	<i>Szent Crois</i>	"	<i>Szent Croix</i>	"
328.	" 17. "	<i>Falkenstein</i>	"	<i>Falkenhaim</i> ⁸	"
329.	" 34. "	<i>24 hetet</i>	"	<i>1 hetet</i> ⁹	"
329.	" 41. "	<i>Holstay</i>	"	<i>Holstán</i> ¹⁰	"
330.	" 19. "	<i>Januarius 23</i>	"	<i>Januarius 27</i>	"
331.	" 28. "	<i>baváriai</i>	"	<i>bavári</i> ¹¹	"
331.	" 37. "	<i>Sabandrában</i>	"	<i>Sabaudiában</i> ¹²	"
331.	" 38. "	<i>sub duce catinatio</i>	"	<i>sub duce Catinatis</i> ¹³	"

² Tóth Ernő közlése alapján.

³ Norquer nevét Cserei (Erdélyi históriája 197. l.) Norchernek, Szádeczky Lajos (Thököly erdélyi fejedelemsége 240. l.) Nord Kernernek, Angyal Dávid (Szemelvények Cserei históriájából, 80. l. Magyar Könyvtár 120. sz.) Noirquermnek, Tóth Jenő pedig (id. h. 326. l.) Noirquermnek mondja. ⁴ Kisküküllő megyében.

⁵ Frigyes Ágost hannoveri herceg, a szövegben előforduló öccsének neve Károly.

⁶ Irva így: ultima X-bris. Az olvasásnál a X nem a tizedik hónapot jelenti, hanem decem-et. ⁷ Irva így: ez (1.) prima Januarii. ⁸ Báró Falkenheim Frigyes.

⁹ Eredetileg a naplóban így van: 4 napot. A „napot“ szó törlése után helyette „hetet“ íratott és a 4 elé 1, de tévedésből a 4 töröletlenül maradt. A másoló az 1-et (mert az 1 alá van húzva) 2-nek olvasta, így jött ki „24 hetet.“ De ennyi nem is lehet, mert Apafi Július 27-én ért Görgénybe és augusztus 1-én tovább ment onnét, a mi teljesen egy hét sincs. ¹⁰ Károly holsteini herceg.

¹¹ Bajor.

¹² Savoyában.

¹³ Catinat Miklós, francia hadvezér.

332.	lap 22.	sorában	<i>Carolosigiumot</i>	helyett	<i>Caroloregiumot</i> ¹⁴	teendő
332.	"	24.	"	<i>Mellas</i>	"	<i>general de Melatt</i> ¹⁵ „
332.	"	27.	"	<i>Tourvill</i>	"	<i>Tourville</i> ¹⁶ „
332.	"	27.	"	<i>Noilles</i>	"	<i>Noilles</i> ¹⁷ „
333.	"	37.	"	<i>leordinumi</i>	"	<i>leodiumi</i> ¹⁸ „
333.	"	42.	"	a magistert szó után kimaradt: <i>válasszák</i>		
333.	"	utolsó mondata után kimaradt: <i>Ex domo Neuburgica volt és az ordinis Teutonici magister</i>				
333.	"	7. sorában	<i>Bavátiai</i>	helyett	<i>Baváriai</i>	
334.	"	7.	"	<i>Nünburgumi</i>	"	<i>Neuburgumi</i> „
335.	"	5.	"	<i>az gallus prince</i>	"	<i>az gallus princ Lui</i> ¹⁹ (elől)

Kisebb jelentőségű eltérések, hogy az eredeti e szavai: *fejedelem, Bánfi, elhadtak* a kiadásban mindig mint fejedelem, Bánffi, elhagytak találhatók.¹

A napló *értékének* megállapításánál figyelembe veendő, hogy az elsősorban útirajz, a mely Apafinak Fogaras,²⁰ Szeben,²¹ Kisküküllő,²² Nagyüküllő,²³ Alsó-Fejér,²⁴ Kolozs,²⁵ Torda-Aranyos,²⁶ Maros-Torda²⁷ vármegyékben időnkint tett útjait írja le. A helységnevek felsorolása tehát az akkori helységnevek meghatározásánál fontos. Fontosabb azonban a napló kútfői szempontból. Bár nem készült rendszeresen megírt történelmi forrásmunkának s így nem is szabad ezt az ilyen műveknél megkívánt követelmények szerint elbírálnunk, de annyi hazai és külföldi eseményt tartalmaz, hogy róla mint történelmi forrásmunkáról joggal beszélhetünk.

¹⁴ Caroloregium vagy Carololesium, ma Charleroy. (Belgium.)

¹⁵ Egyéb helyeken De Lorges található.

¹⁶ Tourville Anna hercege, francia hadvezér.

¹⁷ Anna Gyula, Noailles hercege, francia hadvezér.

¹⁸ Lüttich Belgiumban. ¹⁹ Louis (elől). Az elől szó nem olvasható tisztán.

²⁰ Fogaras, Porumbák, Besinbák, Szombatfalva, Árpás, Ucsa.

²¹ Szelindek, Újfalú (Szász Újfalú), Homosdorf (Hammersdorf, Szent Erzsébet), Nagyszeben.

²² Radnóth, Pánád, Zágor, Szászörményes, Ebesfalva (Erzsébetváros), Nagy Csergöd (Cserged), Szent Miklós, Kéncses (Kincses), Bonyha (Szászbonyha), Kund, Sítve (Zsidve), Küküllővár, Királyfalva, Ádámos, Szépmező, Gogány Váralja, Gálfalva, Balástelke, Dombó, Szent Pál (Kerelő Szent Pál).

²³ Csanád (Szászcsanád), Sáros (Nagysáros), Jakabfalva, Almakerék, Keresd, Leses (Lesses), Berethalom, Nagy Sink, Zelistat (Seligstadt, Boldogváros), Házság (Hásság), Szászhalom, Sáros. ²⁴ Balásfalva, Dállya, Vizakna.

²⁵ Kolosvár, Apahida, Ajton, Köbölkút, Katona, Szentandrás, Szovát, Bonczida.

²⁶ Torda, Kocsárd (Székelykocsárd), Harasztos, Szakál (Mezőszakál), Méhes (Mezőméhes), Szengyel (Mezőszengyel), Bodon, Ikland, Ludas (Marosludas).

²⁷ Szent György, Gernyeszeg, Somosd, Nyárádtő, Vásárhely (Marosvásárhely), Görgény, Dédrád, Petelye (Petele), Sáromberke, Ákosfalva.

A hazai eseményekre vonatkozólag méltó érdeklődést támaszthat, hogy a hatalomtól megfosztott II. Apafi Mihály maga milyen szemmel nézte a körülötte történő átalakulásokat. *E tekintetben a napló hézagpótló.* Jakab Elek leírásából ismerjük Apafi történetét, de nem annak lelkületét. Gyenge akaratú, mindenbe belenyugvó embernek tűnik fel Apafi saját naplója nyomán. Sehol semmi felindulás, méltatlankodás. Még olyasmit is olvashatunk, hogy Badeni Lajos őt „különös jóakarattal“ fogadta, hogy Veterani Frigyes „jó szívvvel“ látta és „bizalmasan“ beszélgetett vele. Házassága ügyében is nagy türelem lakozott benne, pedig e házasság nagy nehézségekbe ütközött; mert a napló tanúsága szerint azt a kormányzóval, Bánffi Györggyel hosszas alkudozás előzte meg.²⁸ Apafi vallásos embernek tűnik fel, szüleinek mély vallásossága meglátszik rajta is. Isten jóságába vetett állandó bizalom olvasható ki szavai-ból. Vallásának hű fia, rosszul esik neki a katolikus vallásnak újabb felemelkedése.²⁹ Ifjú ember létére tanult ember volt, a ki figyelemmel tudta kísérni a külföldet is.

Új adatot tartalmaz a napló a zernyesti csatára vonatkozólag. Apafi leírása szerint az ütközetben négy ezred, a Castellí, Rabutin, Norquer, Doria ezredek vettek részt, köztük negyven gyalog gránátos hat ágyuval.³⁰ Itt új adat a tüzérség és hat ágyú említése, melyekről egyéb források hallgatnak.

²⁸ Világos czáfolat ez azokkal szemben, a kik ezt állították, hogy Bánffi azért házasította meg, hogy így Apafi a bécsi udvar tetszését elvesztvén, ő maradjon Erdély kormányzójának. (Katona: *Historia Critica* 844. l.)

²⁹ A katolikus vallás támogatóiról azt mondja, hogy azért pártolják, mert tetszik a német világ nekik. Az 1692 márczius 15-től április 24-ig tartott nagyszabeni országgyűlés (E. O. E. XXI. k. 75—86. l.) határozatai közül márczius 18-án írja, hogy ezen a boldogtalan gyűlésen ígérték vissza a reformátusok a kolozsvári óvári templomot a katolikusoknak. Az ígéréttel tulajdonképpen április 20-án történt (Szász: *Sylloge Tractatum* 212. l.), de a katolikusok a templom mellett lévő unitárius iskolát is visszakivánták, de az unitáriusok nem akarák átengedni. Ezért ezen országgyűlés a négy bevett vallásból bizottságot küldött ki, hogy azok Kolozsvárra jöven, a templom és iskola ügyét megvizsgálják. (E. O. E. XXI. k. 90. l.; *Syll. Tract.* 216. l. Az unitáriusok azonban előbb nem akarták az iskolát kiadni, míg tanulóifjúságuknak alkalmas helyet nem készítenek, 1692 május 28-án végre odaigérték az iskolát is. (*Syll. Tract.* 221., 227. l.) Ezen helyeket a katolikusok végül az 1693 szeptember 16-tól október 4-ig tartott országgyűlés rendeletéből kapták meg. (E. O. E. XXI. k. 147—148. l.)

³⁰ Szádeczky Lajos az egykorú adatokból megállapította, hogy a zernyesti ütközetben négy ezred volt jelen. A Schultz Bálint-féle, a melyet Magni Károly tábornok, a Castellí-ezred, melyet Rettin alezredes vezetett, Doria és Nord Kerner is egy-egy ezred vezetői voltak. (id. h. 240—241. és 244. l.) Apafi a Schultz-ezred helyett Rabutin-ezredet mond, valószínűleg e nevet Rettin névvel tévesztette össze. Magnit se említi, más források (Cserei) megemlítik. Katona Castellit is ott működő vezérnek mondja. (id. h. 683. l.)

Határozott időt jelöl meg a napló *I. Apafi Mihály temetésére*, a mennyiben Vass György adatát támogatván, a temetés napját februárius 18-ára teszi.³¹

A külföldi eseményeknél a napló az újszerűség jellegével kevésbé hathat, inkább azt szeretnők megfigyelni benne, hogy Apafi mint kortárs, hogyan ítélte meg a külföldi állapotokat. Kár azonban, hogy véleményét nem mond, csak feljegyi a eseményeket. De csekély terjedelméhez képest a napló olyan sokat ír külföldi dolgokról, hogy már emiatt is figyelemre méltó. Nem mindig pontos, téved Apafi az időben³² s nevekben, de nagyon gyors s aránylag megbízható értesülései vannak.

Szó van a naplóban Namur várának 1692-iki ostromáról, a nerwindeni ütközetről, az 1693-iki szicíliai földrengésről, a francziák smyrnai hajóhadának pusztulásáról, a nyolczadik német választófejedelemiség létrejöttéről, Heidelberg és Rosas ostromáról, I. Lipót tanácsosának, Stratmannak haláláról, 1694-ben Gerona és Palamos elfoglalásáról, a lüttihi püspökség betöltéséről. Az ezekben előforduló nevek: dux de Luxemburg;³³ az angliai király;³⁴ a bajoriai elector;³⁵ Caprara;³⁶ a dán király;³⁷ a nyolczadik elector Hannoverano Lüneburgicus dux,³⁸ ki a brandenburgi³⁹ és szász⁴⁰ választófejedelmek közbenjárására lett azzá; a coloniaí elector;⁴¹ a Magnus Ordinis Teutonicí magister,⁴² ki testvéröccse volt a császárnénak;⁴³ marchio a Conflans.⁴⁴ Helynevek: Namur,⁴⁵ Raceburg,⁴⁶ Brest,⁴⁷ Palamos,⁴⁸ Rosas.⁴⁹ A magyar részeknél előforduló idegen nevek: Heisler,⁵⁰ Balacsán,⁵¹ a havasalföldi vajda,⁵² Badensis,⁵³ Veterani,⁵⁴ Pace,⁵⁵ Spork,⁵⁶ Zuzza.⁵⁷

(Kolozsvár.)

Dr. Biró Venczel.

³¹ Tehát nem 19-én, mint egy szemtanú állítja. (Keresztény Magvető XXII. évf. 1887. 114. l.) Szádeczky is 18-at mond.

³² Így a Gette folyó mellett levő ütközet 1693 július 29-én volt és nem 19-én. Az angolok és hollandok csatája La Hogue-foknál május 29-én és nem 26-án kezdődött.

³³ Luxembourg Ferencz Henrik herczeg. ³⁴ III. Vilmos.

³⁵ Miksa Emánul bajor választófejedelem. ³⁶ Gróf Caprara Aeneas.

³⁷ V. Keresztély. ³⁸ Ernestt Ágost hannoverai választófejedelem.

³⁹ Brandenburgi III. Frigyes porosz választófejedelem.

⁴⁰ János György szász választófejedelem.

⁴¹ József Kelemen kölni érsek, választófejedelem.

⁴² Lajos Antal pfalz-neuburgi herczeg, a német lovagrend nagymestere.

⁴³ Eleonóra, I. Lipót császár harmadik felesége.

⁴⁴ Jean Crétienne de Watteville, marquis de Conflans. ⁴⁵ Belgiumban.

⁴⁶ Schleswig Holsteinban. ⁴⁷ Franciaország nyugati partján.

⁴⁸ Cataloniában, Spanyolország északkeleti részén. ⁴⁹ Ugyanott.

⁵⁰ Heisler Donát. ⁵¹ Balacian Konstantin. ⁵² Brankován Konstantin.

⁵³ Lajos Vilmos, bádeni őgróf. ⁵⁴ Gróf Veterani Frigyes.

⁵⁵ Báró Pace Károly Mária. ⁵⁶ Spork Ferencz Antal. ⁵⁷ Souches.

A játék és a műforma.

A midőn az esztetikában a természeti és ideális, mondjuk a biológiai és önálló értelmi megnyilatkozásokat összekapcsolva szemléljük, azaz a midőn az alkotó vagy műélvezetben elmerülő egyén vizsgálatunk tárgya, benne és művében (szemlélődésében) annyi a megnyilatkozásait előidéző vagy előidézett elem, hogy csak az eredményt látjuk, nem pedig ama folyamatot, a mint azok létrejöttek. Itt olyan matematikai eredménynyel állunk szemben, melynek levezetése titok előttünk. Attól az időtől még igen messze vagyunk, a mikor — ha nem is számtani pontossággal — legalább nagyjából odavetve az eredményből visszaszámíthatjuk az előzményeket, vagy — mint a kémiában — valamiféle oldó eszközzel (lehet az módszertani is) az adottat legalább legfontosabb részeire szétbonthatjuk.

A kezdet kezdetén tehát egyszerű eszközökkel és áttekintésekkel kell beérnünk.

Hogy a játék s a művészet nem egyszerűen az erők feleslege, fényűzése, az már bizonyításra nem szorul. A játékot is, a primitív művészkedést is, mint olyan cselekvést, aktust fogjuk fel, a melyben a külső világ, a természet, a benne levő törvényeknél fogva¹ az egyént erői kiegyenlítésére sarkalja. A mint azonban e kiegyenlítődés, első stádiumába jutva, megtörtént, a *test* az intellektus uralma alá kerül s aztán ettől függ, hogy fejlődése milyen legyen. Az intellektualis játékban már cél van s ha a cselekvés ezt a célt nem éri el teljesen, beáll a kedvetlenség, fáradtság. Ekkor nem a természet játszik, hanem az értelmes lény „dolgozik“. Ahhoz tehát, hogy valami munka, dolog legyen, szükséges az intelligencia: azaz a cselekvési eredmény elégséges vagy elégtelen voltának elbírálása. Ilyen értelemben véve a művészet, mely ezt a nevet valóban is megérdemli, egyáltalán csak távoli összeköttetésben van azzal, a mit mi *játéknak* szoktunk nevezni. Sőt mondhatnók, hogy a magasabb fokon álló: az „alkotás“, nagyjából intelligenzia eredménye. Az végzi el a külső világ ingereiből kiválasztott, elraktározott, az emlékezet segítségével megmegjelenő élményrészletek valamilyen *cél* szerint való összerakását s ő adja ezt a célt. Mégis szívesen tartjuk meg az ezirányú, anyagias hasznot

¹ A harmonia egy része is ilyen törvény. Ld. Az esztetika módszertanához cz. dolgozatomban; Győr, 1912.

nem hajtó cselekvés jelölésében a *játék* szót, mert benne az ideális értéket érezzük s tudjuk, hogy a művészetben az a rész, a mi a genievel „nascitur“, épp olyan horderejű, mint az intelligibilis (tehát szerzett.)

Amiképp a munkában testünknek, illetőleg a létünknek szükséges (hasznos) feltételek megszerzésére, gyarapítására törekszünk, úgy az intelligens játékban az ideális, a természet közvetlen hatalma alól felszabadult értelem igyekszik az érzelemmel harmoniában törvényszerűleg gyarapodni. Az érzelmi elemnek — habár e felfogás első hallásra különösnek tűnik fel — a természeti, a törvényszerű az alapja, mert az ösztönből fakad,² míg a gondolati elem az amabban levő törvényszerűségeket őrzi ellen s szabályozza. Az utóbbi fellépése ugyan kezdő fokon intuitív, de minden szellemi jelenség kezdete ilyen, csak a sokszoros megfigyelés után lesz határozott: azaz a tétel bátran általánosítható. Az, hogy az értelem bizonyos egyéni fejlődésletrán előrehaladva az értelem felett uralkodónak látszik, sőt sokszor az is, csak arra a színté körbenforgó természeti törvényszerűsége útal, a melyet az értelem vizsgálatánál szintén észre kellett vennünk, mikor az ösztön fölé emelkedett intelligens cselekvés gyakori ismétlésével az értelem, az akarat felügyelete alól kiszabadult, ösztönszerű, úgynevezett *megszokás* útján támadt, reflexivnek mondható aktusokat végzett. (Elindultunk az azulról, másra gondoltunk s szinte öntudatlanul érkezünk meg rendes, mindennapi foglalkozásunk helyére.)

Az értelmi, azaz ideális és az ösztöni, vagyis az érzelmi elemek kölcsönhatásban vannak. Az előbbi elvontan, önmagában azonban nem figyelhető meg, csupán a testtel való összefüggésben. S mert a szervezet, a mechanizmus segítségével, illetőleg benne és általa jelenik meg, bizonyos törvényszerűségeket kell mutatnia. Ez az alapja az esztetika kísérleti kutatásainak s ezzel magyarázhatjuk meg azt, hogy érzelmi és értelmi világunk megjelenésében ott is találunk a természetre, a hasznosságra visszavezethető alapokat, a hol vagy az ihletben vagy az ihletett műben *ohne Interesse*, érdek nélkül merülünk el.

Szervezetünk szempontjából tekintve nem nagyon sok az igazság abban az állításban, hogy a játékos művésznak és az alkotása élvezőjének az a kellemes, a szép, a mi szervezete jóllétét, fejlődését mozdítja elő. Annyi mindenesetre igaz, hogy életét ösztönszerűleg fenn óhajtja tartani, de az intellektus beedzése segítségével, a mi a szuggesztíótól nem áll messze, az életnél vagy hosszú életnél sokkalta értékesebbet is ismerhet: mint például valami örök dolognak alkotása, valami új igazság felfedezése, annak szuggerálása, a mihez az intelligencia a szervezeten keresztül, talán az utóbbi feláldozása árán jut. Lehet, hogy eltéved, lehet, hogy megté-

² A reakciókból fejlődött az értelem világa mellett.

veszti a test s helytelen, szinte ösztönies irányba tereli, de magja, csirája a második fokon, az alkotó erejű egyénben az ideális érték. Mert az értelem, habár a szervezetben jelenik meg, felébredése után legalább is azzal egyenlő rangú tényező, de sokszor — s így a művészeknél, alkotóknál — teljesen felette áll. Már Schopenhauer jól megfigyelte, hogy nagy művészeknél az agy élőködik a szervezeten, nem pedig a szervezet kap amattól jólléte, létfentartása, fajfentartása stb.-je érdekében erőket. (Igaz, hogy a megszokás útján a másodfokú visszafejlődés az ösztönökre emlékeztet s mi mint olyant, a minél a szervezet az uralkodó, annak is veszszük.)

A harmonikus, intelligibilis és természeti elemek együttjárása, egyiknek a másik fölé kerekedése, körforgásban egyikből a másikba való átjutása, az érzelemnek az értelembe, az értelemnek az érzelembe: evidens, de azért a kettő teljesen különállóként figyelhető meg. Az esztetikai érdeknélküliség titkát is itt kell kutatnunk.

Az alkotóra nézve érdeknélküli a teremtő folyamat, de annak felfogójára már kevésbbé. Utóbbinál az elmerülés értékek gyűjtése és pedig szinte ösztönszerűnek látszó szuggesztív hatás alatt. Az aztán, hogy milyen értékeket gyűjt a szemlélő, a felfogó és hogy milyen *czéllal* gyűjti — mert *czélja* mindig van, ha sokszor rejtett, küszöbalatti is — mutatja meg, hogy hasznossági vagy ideális érdekekkel élvez, merül-e el. (A tiszta érdeknélküliség tehát ideális érdek.)

Az alkotásokban, elmerülésekben a *játék*, az ösztöniséggel együttjáró *intelligens* működés sűgározza a harmoniát.

Az intelligencia — mondhatnók — kiválogatás³ révén az ideális értékek elnyerésére, bővítésére, sőt fejlesztésére hajthatja az organizmust. A kulturmesterfogás, mely a könyvben elraktározott tudást viszi az emberrel, olyan tudást, a minék jó része a tapasztalati és szájhagyomány útján nem jutott volna hozzá, annyira kibillentette az egyént ösztöni, érzelmi világából, hogy intelligibilis része határozottan amaz fölé került. Nekünk ez a természetes, ebben látjuk tökéletesedésünk zálogát, sőt Ostwald⁴ a tudományban találja meg a boldogság titkát. Hogy a kapott, a könyvben örökölt ismeret helyes vagy helytelen-e, részben felfogásunktól függ, annyi azonban megállapítható, hogy ennek segítségével évezredek fogunk át, évezredek eltűnt ingereit eresztjük lelkünkhez, kapacitását nagyobbítjuk s öröklés révén már a következő nemzedéknek ilyen irányú lelki tevékenységhez alkalmas dispoziciókat juttatunk. Ennélfogva: az intelligencia változtatja, irányítja még az ösztöni (!), természeti fejlődést is. Sőt az intelli-

³ Azaz régi értékek elvesznek, feloldódnak, beleolvadnak új, nagyobb kapacitású értékekbe: mért az emlékezet-köre szűk s elraktározási módja ekonomikus, azaz rendez, válogat.

⁴ *A tudomány cz. értekezése.* (Können und Wissen.)

gencia küzd az idővel: nem győzi le, de egy kis részt elhódít belőle, a multból a könyvemlékezet útján a képzelettel, képzettársítással, lelki tevékenységünk egy jó részét régi értékek vagy értéktelenségek számára foglalja le. És ebben mégis megvan az egészséges fejlődés csirája. Hiszen a hagyományok⁵ ilyen irányba fejlesztették az embert s viszont az élet gondoskodik, hogy a nagy könyvemlékezetnek csak egy megbírható része jusson az egyeshez. De az ezirányú fejlődés mindamellett igen-igen változatossá, látszólag nagyon is egyénivé teszi az egyeseket. E változatos egyéniségek aztán mint milieu, az evolúcióba, a gondolatevolúcióba a legszuggeralóbb, legerősebb ingermotivumokat viszik bele. Ez az örök egység és mégis különbözőség felé haladás. Ez az a nagy hullámzás, a mi emberi életünket olyan változatossá s benne a törvényszerűségek kutatását, mely pedig a testtel együtt járna, olyan nagyon nehezzé teszi. Így uralkodik az időtől és tértől független értelem a szervezeten át időben és térben s így jelzi, hogy a mechanizmus felett áll.

A mint az emlékezet köre tágul, illetőleg csak a legjelentékenyebb képzetek megjegyzésére szorul, a mint homályosodik tartalma, a mint úgy szólván extraktumokat gyűjt az előtérbe, az ú. n. tudatküszöb közelébe, a szerint igyekszünk magunk körül az érzelmi elemet a szemléleti világban is extrahálni, subtilisebbé tenni. Emlékezetünk pótlására feljegyzéseket teszünk, könyveket, könyvtárakat szerzünk, hogy homályos emlék- és fogalomképeink bármikor kibővíthetők legyenek; de ez emlék- és fogalomképtömeg magával vonná a teljes egyoldalúságot s mert a gondolati világnak az érzelmi világ kiegészítője, utóbbinak pedig megindítója, ingerlője a szemléleti képek nagy sokasága, ilyen irányban való kiegészülésre is szükségünk van. A kivont, homályos emlékezeti motivumokhoz azokat *egyensúlyban tartó* érzelmi ingerekre van szükségünk. Kevés, de szuggesztív erejű érzelmi energia váltja ezt ki, a mi a *játékos művészetben* él. Utóbbinak természeti, ösztöni vagy általános biológiai jelentősége abban áll, hogy az értelmi működést egyrészt megindítja, másrészt pedig annak túlkapásai után az ingereket adó jelenségvilággal: az érzelemmel, a fejlődés fokán is harmoniában tartja. Itt újra az említett körforgásnál állunk, melyben azonban a többszörös forgást csupán a második, felsőbb útig vezethetjük, de olyan örök előrefejlődés-félét nem látunk benne. Hogy képpel szóljunk: a kerék sülyedése és emelkedése nyilvánvaló, hanem a szabályosság ösztöntől intellectusig s vissza, mindössze néhány jellel jelezhető. A kezdet és a megfigyelhető vég mintha egy úton járna, mégis sok eleme nem együtt, — a szemléltető képet tovább folytatva: — minden elemével nem egészen egyenlő gyorsasággal halad. Ezért nem lehet a törvényszerűségeket közelebbről megállapítani. De ez természetes is, hiszen a fejlődési, jobban

⁵ Szóhagyomány.

mondva változási proceszszusban évezred és százféle milieu százféle kombinációban ismétlődik. (Utóbbi a kulturával jár.)

A játékos művészetben a legátfogóbb, legszuggesztivebb elem talán a műforma, a képek, a képzetek megjelenésének beállítási, felidézõ módja. Ma a nagyon egyszerű és igen *kifejezõ* műformákat szeretjük: homályos, elvont emlékezettartalmunknak kiegészítõre van szüksége, hogy a kölcsönhatás az intellektus és érzelem között létrejõjön. A sok homályos emléképzetnek erõs egyszerű kiegészítõ érzelmi momentum kell. A cifra részletes kidolgozás untat bennünket, mert lényegét keresünk, míg az odavetettnek látszó, a köz milieujével fejlõdött *motorikus* tehetségtõl származó kielégít. (Motorikust azért mondunk, mert az érzelmi momentumot benne látjuk.) Művészetünk is a nagyon szuggeraló erejű vonalakra törekszik, mint a hogy emlékezetünk is axtraháló, összefoglaló. A művészetben e szuggeraló formák szemléleti képeinket és vele érzelmeinket hozzák össze. Gondolati világunkkal így támad érzelmi kölcsönhatás és kiegészülés, a mely a legvilágosabban a játékban szemlélhetõ.

Műforma alatt természetesen nem a majdnem megkövült, egy kis változtatással nemzedékrõl-nemzedékre öröklõdõ díszítmény-alakulatokat, vonalakat értjük, hanem a kifejezési *készségbõl* származókat, a mikben a mívész ihlete, ez a felsõbbfokú ösztöni alapon álló intuítio jut kifejezésre. Költészetben, festészetben — modern nyelven: — új meglátásnak nevezik, de az újszerű kép mellett rendszeren a *ritmika* a legfeltünõbb benne. A ritmus élettani alapú (— szívdobogás —); ilyen a játékban a pepecselés is. A mint azonban tiszta gondolat, czél jár vele, harmoniát érezünk benne. Ekkor a játék már művészet.

Az általános harmoniát⁶ az érzelmi az értelmi elem kapcsolja bele. Az utóbbi fellépésekor már mívogondról is szoktunk beszélni.

A műformák tömegpszichologiai változása e tételnél nem nagy fontosságú, inkább az új, vagy újat kifejezõ érdekel minket. Ennek az új, vagy újat kifejezõ műformának lélektani alapja az érzelmi játékosdiban fõszerepet játszó motorikus tehetségünk: primitív fokon az elsõdleges, fejlettebb fokon a másodlagos. (A ritmus ebben is nagy szerepet játszik.)

A kísérleti pszichologia régóta három emlékezeti típust különböztet meg:⁷ a vizuálist vagy optikust, mely a színek és *formák* iránt fogékony; az auditívet vagy akusztikust, mely a hangokat jegyzi meg; és végül a motorikusát vagy muszkulárisát, mely az egyénben is fellépõ, visszaidézett mozgásokkal jegyzi meg még a képeket is.

⁶ Itt az általános *ismert* harmoniáról van szó, melynek alapjául a világ törvényszerűségeit állapítottuk meg. (Az esztétika módszertanához; Gyõr, 1912.)

⁷ Tudtommal T. Ribot tette népszerűvé. (L'imagination créatrice és Les maladies de la mémoire cz. műveiben.)

Az utóbbi típusúnak mozog a szája, mikor mondanak neki valamit. Ha ezt a háromféle irányú⁸ emlékező tehetőséget egy kissé mélyebben vizsgáljuk, rájövünk, hogy tulajdonképpen egy. Kategorizálása nem nehéz, mert a mozgást mindegyikben felleljük. Utánpéztés motus nélkül nincs, a mint azt Münsterberg *Mitbewegung*-jai, a szellemi munkának izommunkával való járása felfedezése óta tudjuk. Az elképzeléssel már *Mitbewegung*-ok járnak. Azok az ingerfelfogó telepek, a mik az érzeteket elraktározzák, az utóbbiak hatása alatt fizikai változáson mennek át, mely a felidézésnél megismétlődik. Mégis az ú. n. motorikus típusokban erősebben és közvetlenebbül jelentkezik, úgy, hogy az izmokra nagyobb energiát visz át.

Jelenlegi lélektanunk e jelenségeket inkább az emlékezetre vonatkozólag kutatta, de a mi az emlékezetre áll, áll magára az asszociációra és appercepzióra is, az az bennük a mozgás, az ingerek reakciója megvan.

Németországban a népiskolákban néhol megfigyelték a gyermekeket, vizsgálták, mely emlékezeti tipushoz tartoznak s helyesen: egységessé fejlesztésükre törekedtek. E kutatások azonban igen homályosak, eredményeik megbízhatatlanok, mert a mellékkörülmények figyelembe vétele nélkül történtek.

Ilyen kutatásokat jelen sorok írója is végzett. Anyaga egy középiskola hatvan tagból álló első s 24-ből álló ötödik osztálya. Az előbbieket között huszonnyolczról a motorikus sajátság előtérben léte volt megállapítható — és pedig főképpen a jó kezűgyességű fiúknál. Mikor azonban annak felderítése került sorra, vajjon a ríktó színek, frappans formák, a sipító hangok felfogásánál milyen érzés vett erőt rajtuk, mind valami szívdobbanásról, vérlüktetésről beszélt.⁹ Ugyane képzetek visszaidézésénél, ha hirtelen beavatkozásra történt, az eredetinek valami halványabb mását érezték. A színskála egyes színeivel végzett kísérletek ismereteseek, ezek eredményeképpen csak azt kell megállapítanom, hogy finomabb különbségek megtételére, a velük járó érzések megfigyelésére a gyermekeket be kellett tanítani, tehát azoknak kísérleti értékük igen kevés van. Az ötödik osztályosokon végrehajtott experimentálás egyenesen a mellett bizonyít, hogy a motorikus, ösztönszerű, biologikus megnyilatkozás náluk már majdnem minimumra redukálódott. Tehát a motus a másodlagos stadiumban intellectualiter szabályozódott.

Az elég nagy körültekintéssel, nagy időközökben egyszerre csupán egy-két fiún, többnyire beszélgetés közben végzett kísérletek, inkább megfigyelések, melyek a szuggesztiót jórészben kizárták, vagy kszakartak voltak, arra a meggyőződésre vezethettek, hogy az intelligencia kezdő fokán a

⁸ Pfeiffer szerint négy képzettypus van: visilis (optikus), akusztikus (auditív), taktilis (tapintási) és motorikus.

⁹ Ime a *Mitbewegung* hatása.

közönségesen is motorikusnak tartott típus az általános, az érzellemmel, az ösztöniséggel az függ legközelebbül össze. A vizuális és akusztikus típus már fejlődési, egyéni változási eredmény, hiszen a szájával tanuló gyereket erről leszoktathatjuk és részben akusztikus és vizuális irányba terelhetjük. Motorikusak különben azok a gyermekek, a kikkel otthon vagy nem igen foglalkoznak, vagy zongorázással, faragsálással ez irányban tartják őket. A gondozásnélküliek ezen kívül azzal is magukra vonják a figyelmet, hogy értelmetlenül, szavak egymás után halmozásával, izommozgások gyakorlásával tanulnak. A beavatkozás nélküli fejlődésnek egyik stádiuma ez s belőle a természeti alapot könnyen motorikusnak általánosíthatjuk, a mi a fentebbiek alapján az érzelem ösztönös, biologikus alapú volta mellett bizonyít. (Emotio.)

A játéknak mondott cselekvésben szintén ezzel találkozunk, csak hogy itt nem a befelé irányuló, asszociáció és appercepció keletkezéskor felépő, hanem a reakziós, kifelé nyomuló alakjában.

A két éves gyermek rajza kúsa, össze-vissza vonalhálózat,¹⁰ a miben semmi érték sincs s inkább olyan seismografikus értelmű, a melynek kulcsát azonban nem tartjuk kezünkben. Később lassankint valamiféle rend kerül belé s a szeszélyes bátorsággal odavetett vonalakban feltűnik a tárgy képeinek valami váza, a gyermek képzetcsoportjának reprezentánsa: Értelmi rész vegyült a hideg érzelmibe! Értékes, főképp esztetikai szempontból igen kevés van, inkább amolyan simbolumnak vehető, a milyen a tárgyakra, fogalmakra vonatkozólag a szó: *játék* volt, mely *munka* lett! Ez a reprezentans elem mégis a műforma csirája. A szinte seismografikus vonalokból lassankint kiválnak a legfeltűnőbbek s ekkor már az intellektus is kezdi végezni bíráló, összehasonlító munkáját. Ez az állapot úgy látszik összeesik az elvonás, abstrahálás, kezdetével. Az ilyen stádiumban levő gyermek kérde meg minden lépésnél, ha egy előtte eddig ismeretlen városba viszik s azt mondják neki, tegyék fel, hogy „Pesten vagyunk“: „ez is Pest? — hát ez is Pest?“ (Térképzet!)

Az önkéntes, értelmetlen, kúsa vonalak húzogatója később az ihletben megújul, de akkor a motorikus mozgáson a lelki funkciók is rajta hagyták nyomukat. Értékük már kifejező, sokszor szuggesztíve kifejező.

Azt az utat, mely a közvetlen vonalhúzogató és a kifejező műformavonal meghúzója közé esik, egy világ választja el, az egyén fejlődésének világa, mégis van köztük valami közös: s abban talán a legfontosabb s legfőbb a spontaneitás. De a míg az elsőnél ez a spontánság, mint őserő jelent meg az egyénben, addig a másodiknál az emberi közkinccsek megismerése, gyakorlása, a *közbe* való beilleszkedés, az annak való ábrázolás

¹⁰ Lukens: A study of childrens drawings in the early years, a „Pedagogical Seminary“ 1896. októberi számában.

vágya, mint kiinduló pont, a művésznak megszerezte az útbaigazítást s habár ez intuíciós is, elemeinek egy jó része az intellektus útján kapta meg azt az erőt, hogy a közt, a tömeget nagyjából egyenlőképpen megindítsa, benne érzelmeket keltsen.

A ritmusban, a vonalas ábrázolásban, a projektív formákban érzik a homályosságot, de jellege a göthei *dunkler Drang* (súgalmass ösztön, Dóczi ford.) — a képek hozzák aztán öntudatunkhoz közel: az értelmi és érzelmi világ kiegyenlítődése ekkor történik meg s ekkor érezzük az általános harmóniát is.

A mi értelmünkben vett műforma, illetőleg az abban rejlő újság a belső érzelmvilágnak — az öntudat felügyelete alatt kifejtett, de egyidőre (az ihletben) magát annak hatalma alól kivonó érzelmvilágnak — valamilyen anyag (szín, hang stb.) segítségével való megnyilatkozása. Ezt a „furor“-t készszerűen is fel lehet kelteni, lehet szuggerálni, kivárni, de megjelenésekor mégsem a világos értelem vezeti. Ekkor játék az, cselekvés, aktus, a miben megvan a biológiailag vett hasznosság, az ösztönszerűesség, de a homályos értelmi elem is.

Eddigi fejtegetéseink kiegészítéséül még egynehány esztetikai kísérlet eredményét kell átvizsgáljunk és belőle a következtetést levonnunk. K. Gross a naivak és műértők tetszéséből fakadó ítéleteket összegyűjtve úgy találta, hogy az előbbieknek a *térbeli formák*¹¹ tűnnek fel inkább, míg az

¹ Már ők is vizuális típusúak.

utóbbiak a színeket és azok összehatását vizsgálják; valami természeti tárgynál, csoportnál az előbbiek a hűséget, a megfelelőséget keresik, az utóbbiak a szabad alakítást értékelik; a naivak a részeket egyenként, a csoportból kiemelve figyelik meg, a műértők a koncepciót nézik; a hozzá nem értők a novellisztikus, történeti elemre vigyáznak, arra, a mit a mű elbeszél; az értők a kidolgozásra, a különös életre.

A naivaknak a színeknél a rikítóak tetszenek — mivel a legjobban az ingerli őket s a tárgyi világra az irányítja rá legjobban figyelmüket. A mozgásokat, Mitbewegung-okat ez váltja ki legerősebben s a mozgás reakciók ennek felfogásával a legintenzívebbek. Ha a szín intenzitása csökken, ingere kisebb s a primitívebb embernek kevesebb örömet okoz. Az alakok a műveletleneknél csak vagy részleteikkel, vagy igen feltűnően kiemelkedő sajátosságaikkal hatnak.

A míg a kezdő érzelmi fokon álló intellektust a térbeli formák érdeklik, addig a felső fokon állónál a műformában edződik ki legjobban az érzelmi elem. A művelteknél — a gyakorlás alapján — a térbeli formák és alakok részei az egészbe olvadnak.¹² Az előbbi részleteket ismer

¹² Hogy a térbeli- és műforma közel áll egymáshoz, azt bizonyítani felesleges, így tehát az intelligibilis és biológiai rész újra találkozott.

meg, az utóbbi ismereteket foglal egybe. Az előbbinek nagy akció kell, hogy ingernyomot hagyjon maga után s reakziót keltsen, az utóbbinak kevés akcióra van szüksége, hogy meglevő, elraktározott képzete a külső ingerekkel kölcsönhatásba lépjen. Előbbinek erős ingeradatok, utóbbinak mérsékelttel kellene, hogy könnyen tudjon áttekinteni. Az, hogy a műveltebb a legkönnyebben a kiegészítő színek (vörös—zöld; narancs—kék; sárga—violett) egymás mellé kerülésénél érzi a harmóniát, jelzi, hogy az inger temperálására van már szüksége.

A hangok egyenletes váltakozása adja a szorosan vett ritmust, de bizonyos, nem is szabályszerű megszakítása, — mint a modern, érzelmet festő versekben — hatását sokszor fokozza, mert a figyelmet fel-felébreszti. Ehhez természetesen újabb begyakorlás kell, hogy az, a mi eleinte disszonansnak látszott, esztetikai élvezetünkben a maga kiegészítését megjelje. Hanem ezzel már eljutottunk egészen a raffinált érzelmekhez, a miknek az intellektus ad újabb fejlődési, változási ingert.

És ha most a motorikus felfogásról előadottakat visszaidézzük, e kísérleti adataink újra a mi előbbi — egyelőre bár feltételes — igazságunk mellett tanuskodnak. A vizsgált jelenségek a játékban a műforma megnyilatkozását, mint természeti, biológiai fejlődésünk intellectualis intuíció alapján előállott eredményét tárják fel.

A kísérleti kutatás meghatározott egyéneken nem mutathatta, nem mutathatja ki a természeti és ideális erők kiegyenlítődsét, de az oki összefüggések legerősebb reprezentánsai sok fényt deríthetnek a bonyolult esztetikai világra.

(Győr.)

Dr. Pitroff Pál.

Barcsay Abrahám halálának napjáról.

Dr. *Kristóf* György adatokat közölvén az *elegáns poéta* életrajzához és működéséhez,¹ megkísérelte Barcsay halálának napját az eddigieknél pontosabban megállapítani. Síírata² alapján egész helyesen márczius 3-ra tette azt. De minthogy most két egybehangzó s teljes hitelességű adatra akadtunk, közlésükkel azt hiszszük, végérvényesen eldönthetjük a vitát.

Az irodalomban Barcsay haláláról szóló adatok 1806 márczius 3, 5 és 6 között ingadoznak. A „Magyar Kurir“³ márczius 3-t ír ugyan, de ezt kétségessé teszi az, hogy a halál helyéül Marossolymost jelöli meg. A másik adat, a melyet legtöbben elfogadtak, *Döbrenstei* dolgozatában⁴ fordul elő, s eszerint márczius 5-ike éjjelén, Csórán halt meg Barcsay.

A Barcsay életével foglalkozók rendszeren megelégedtek a két feljegyzéssel, pedig van még egynehány más is, a melyeket vagy a *Döbrenstei* tekintélye miatt vetettek el, vagy pedig egyáltalában nem ismertek. Így az „Annalen de Literatur und Kunst“⁵ ezt írja: „Am 3. März 1806 starb in Siebenbürgen Abraham Barcsay“. A „Nemzeti Plutarkus“⁶ hat évvel később a márczius 6-iki keltet fogadja el, míg *Sipos Pál*⁷ az 1806-ban írt, de csak két évtizeddel később megjelent „Barcsay Ábrahám emlékében“ így verssel: „Extinctus est 3. Martii an. 1806“. Két évré rá *Toldy* Ferencz egyedül a 6-iki keltet tartja elfogadhatónak,⁸ bár-néhol 5-ikének éjjeléről is beszél. *Szedér* Fábían csak *Toldy*t követi, midőn márczius 6-t ír.⁹ Gróf *Kemény* József megmarad a márczius 3-iki dátum mellett.¹⁰ Nem úgy *Ferenczy—Danielik* munkája,¹¹ mely újra márczius 6-hoz tér vissza. *Nagy* Iván is *Döbrenstei*re hivatkozik, mikor márczius 6-t ír.¹² Az *Ismerettár*¹³ szintén ezt a keltet adja *Pesty* Frigyessel¹⁴ együtt, ki főleg *Toldy*ra utal, mint a ki „világosan“ írt erről. A *Kazinczy*

¹ Az „Erdélyi Múzeum“ 1911. évf. 249—268. l. ² Szövege ugyanott 250—251. l.

³ Az 1806. évf. ápr. 18-iki számában. ⁴ Az „Erdélyi Múzeum“ 1814. évf. 25. l. ⁵ Jhrg. 1810. I. Bd. 536. ⁶ Szerk.: *Kölesy V. K.* — *Melczér J.* III. k. 220. l. ⁷ A „*Felsőmagyarországi Minerva*“ 1826. évf. 850. l. ⁸ A magyar költészet kézikönyve 2. kiad. II. k. 85. l. ⁹ Közhasznú Esmeretek Tára II. k. 79. l. ¹⁰ Az „Új Magyar Múzeum“ 1855. évf. I. k. 405. l. ¹¹ Magyar Írók I. k. 23. l. ¹² Magyarország családai I. k. 189. l. ¹³ I. k. 680. hasáb. ¹⁴ A világtörténelem lapjai I. k. 122. és 255. l.

és Cserey Farkas barátságát ismertető *N—s* márczius 5-re teszi.¹⁵ Egy év múlva helyesen tér el ezektől *Ballagi Aladár*,¹⁶ ki a „Magyar Kurir“ egy mellékletére¹⁷ támaszkodva egész határozottan a márczius 3-iki kelet mellett foglal állást. A *Moénich—Vutkovich*-féle „Magyar Írók Név-tára“¹⁸ Ballagit fel sem említve, veszi át Pesty téves adatait. *Abafi Lajos*¹⁹ Ballagival egyetértőleg ír, nem különben *Szinnyei József*,²⁰ a *Pallas Nagy Lexikonnal*²¹ együtt. *Zombori Izidor János*,²² Barcsay eddigi egyetlen összefoglaló életírója, kissé furcsa okoskodással ugyan, de mégis a márczius 3-iki keltet tartja igazolhatónak. Ugyanígy *Köblös Zoltán*.²³ Dr. *Mráz Gusztáv*²⁴ szintén ezt fogadja el. *Kristóf György* következtetését láttuk. Éppen úgy az általa elfogadott márczius 3-iki keltet használja *Révai Nagy Lexikona*²⁵ is, mint legújabbán dr. *Pintér Jenő*²⁶ is.

Alábbi két új adatunk elseje az „elegáns poéta“ eredeti szomorú jelentése, másik *trintsényi Sala Mihálynak*, Barcsay „véletlen halálán esett szomorú siralmá“-ban van.²⁷ Miközben „Önagysága egyik alázatos tisztelője“ (t. i. a szerző) a szokásos bőbeszédűséggel siránkozik s a sallangok közt sok jellemző vonást mond el Barcsayról, egy szerény jegyzetben helyet juttat a halál leírásának is. Az adatok hitelességéhez szó sem férhet; az egyik a hitvesétől való, a másik egy, a családhoz nagyon közelálló ember írása.

1.

Nintsen semmi Állandóság — a' váltózandóság' oszlató szelét semmi ki nem álhattyá — Semmi boldogsággal mosolygó Intézeteink nem bizonyosók — egyedül a' változandóság csalhatatlan — A' Természet szüntelen

¹⁵ A *Kolozsvári Közlöny*“ 1871. évf. 229. száma. ¹⁶ A magyar királyi testőrség története 139. l.¹⁷ Ez talán azonos a mi Sala Mihály-féle siralmunkkal. Szedése, szedés-tükre, papírosa, alakja mind megfelel a „Magyar Kurir“ hasonló részeinek, de mi, bár több példányt átnéztünk a „Magyar Kurir“-ból, egyben sem találtuk. Éppen így a füzet sem mond arról semmit, hogy valamikor a „Magyar Kurir“ melléklete lett volna. ¹⁸ A 40. és 80. lapon. ¹⁹ A „Fővárosi Lapok“ 1877. évf. 586. l. ²⁰ Magyar írók élete és munkái I. k. 571. hasáb. ²¹ A II. k. 642. l. ²² Barcsay Ábrahám élete és költészete 38. l. ²³ Halotti beszédek az Erd. Orsz. Múzeum és a kolozsvári ref. kollégium könyvtárában 9. l. ²⁴ A „Nógrádi Hírlap“ 1906. évf. 10. száma. ²⁵ A II. k. 602. l. ²⁶ A magyar irodalom története Bessenyei György felléptétől Kazinczy Ferencz haláláig I. k. 131. l. ²⁷ Mindkettő eredetije az Erd. Nemz. Múzeum Könyvtárában. A szomorú jelentésből két azonos szövegű példány van. A másik címe: NAGY BARTSAI | MÉLTÓSÁGOS | BARTSAI ÁBRAHÁM | UR Ö NAGYSÁGÁNAK | A TSÁSZÁRI KIRALYI FESSÉG | EGYIK NAGY ÉRDEMŰ | OBERSTERÉNEK | VÉLETLEN HALÁLÁN | ESETT | SZOMORU SIRALMA | AZ Ö NAGYSÁGA | EGYIK ALÁZATOS TISZTELŐJÉNEK, | ÉS SZOLGÁJÁNAK. | NYOMTATTATOTT BÉTSBEN 1806. | 8-r. 16. lap. A közzétett rész a 10. lapon 24 sz. jegyzetből való. (Közlésüknl az eredeti írásmódot tartottuk meg.)

épit', s mind anyiszor változtat — mely az egészre — nézve semmit se teszen — mert a' valóság különböző formákban — is egy — De oh! mely keserves változások sebesített kis világunkban a' mi hiveinket! Oly Kínosak ezek, hogy azokat egy el-fojlódott szív a' legg-méltóbb zokogás közt — is csak érezheti, de ki nem magyarázhattya. —

Szív szakadva — meg-dobbant rémüléssel úgy állok komor setétségben, mint a' kinek Házában lakozván az igaz Böldegság, annak hoszszas időkig szakadatlanul örvenvedett; 's egyszerre ezemei elől a' mosolygó Böldegság el tűnik, a' Házat pedig a' Bánat hív rabszolgái, a' gyötrelmek, ezenként foglalták-el — Jaj nékem! Ez a' sorsom. Élek vala tökéletes! Oh! Tökéletes meg-elégedéssel a' Böldegság vidám karjai között — és imé midön ingyen sem véltem, igen kedves, és tiszteletre méltó Férjem már néhai *Oberster* NAGY BARTSAY BARTSAY ÁBRAHÁM ezen folyó Hónap' 3-dikára viradólág a' választani nem tudó Halálnak hirtelen prédájává leve — Lehet-é ennél nagyobb fájdalom! s' nagyobb veszteség? Tehát csak 64 Esztendököt élhetett a' virtus' igaz Követője! 's én az ő becses ritka Tökéleteségeinek csak 15. esztendőkig örvendhettem! Kevés oh! bizony kevés Idő, a' Jóság Jutalmául — —

Jól tudom, hogy a' Lélek Halhatatlan — hogy a' Természetben semmi el-nem veszhet Oh! de kedves Férjem BARCSAY ÁBRAHÁM nintsen még-is többé — Akármennyit képzelődjem az okosság' Biztatásai felől — akármely bizonyos légyen előttem a' változandóságnak Határ nélkül való Birodalma — Fájdalmom nem enyhül — Ha a' világnak minden lehető vigasztalásait veszteségemmel egyben mérem — — Oh! mennyivel nagyobb, mennyivel fontosabb gyászos Történetem! Midön jól meg-gondolom, hogy kit vesztettem — A' *Virtus*nak Igaz fiát — egy *Magyar Nagy Hazafit*, azt, a' kit csak a' nem szeretett, a' ki nem esmérte — mély sebem, nem tanál enyhíthő Balsamat — Oh! elegyítsék Hazánknak minden rendü Pólgárjai forró könnyeket, az enyimek közé, mert köz — mert bizonyosan minnyájunké ez a' kár-vallás —

Hól tanáljak enyhülést? Hól tanáljak vigasztalást?! Csak az ISTENi Gondviselés — és az Örökkévalóság enyhítheti fájdalmas sebeimet — ezeknek ajánlván Kegyességekbe magamat, kedves Halottamat méltó érzékenységek között, velem egyformán kesergő Atyámfiaival, Csorán, gyászos Történetem, helylén, a' folyó Hónap' 5-dikén szokott és drága Hamvaihoz illő Tisztelességgel földbe-is tétettem — Ő nyugszik — de az én bánatom el nem múlik —

Illy' szomorú Jelentésem mellett szivemből óhajtom, hogy az UR ISTEN . . . az én esetemhez hasonló történetről óltalmazza — kedves Halottamat emlékezetében ajánlván, mély bánatos indulattal maradtam . . .

Csorán Martius 8-dikán

meg-szomorodott . . .

1806.

Özvegy G. BETHLEN 'SU'SÁNNÁ.

2.

E' folyó 1806-dik Eszt. *Mártzius* Hónap 2-dik napján estve, a' *Nagy Megholt*, vatsorálván *Tsorán*, két Katona Tiszt Urakkal; az után le fekütt, 's el is alutt: ezen aluvása közben meg is holt; de hány órakor, nem tudatik. — Más nap Reggel a' Katona Tiszt Urak, tsak várták fel kelését; de nem költ fel: a' leg belsőbb Tselédjének mondották: hogy mennyen bé' a *Nagy Megholthoz*, és jelentse meg, hogy siető uttyok lévén nékiek, el akarnak butsuzni: amaz nem bátorkodott egy elsőbben, gondolván, hogy aluszik; azért hát nem háborította fel: hanem látván, hogy szokása ellen, Déli 10. óra felé is, tsak nem kél fel; sem nem hiva bé senkit: bé ment a' Háló Házba: láttya, hogy a' *Nagy Megholt*nak, jobb keze ki van egy kevéssé nyujtva a Paplan alol: szeme bé hunyva: szája bé fogva: azt gondolván hogy aluszik, tehát taszította a *Nagy Urat*: ki nem mozduván semmit: ekkor veszi észre, hogy már meg hülve, és halva vagyon: ki takarják, 's láttyák, hogy a' háló Fejér Lajbliján, néhány tsepp Vér Vagyon, mely az Orrából folyt ki: jobb fele egészen el szederjesedett és feketült is, a' gutta ütés miatt. — A' Grófnéja *Tsoráról* le jött volt *Maros Solymosi* Józságokba: és hálála meg tudása napján már vissza is indult volt, 's Uttyába találta, a' szomorú Hirmondó.

Ha végigtekintünk a felsorolt irodalmon, azt vesszük észre, hogy a családhoz legközelebb állók, s az egykorúbb írók mind azt mondják, hogy 1806 márczius 2-ről 3-ra virradó éjjelen halt meg Barcsay. Kivétel csupán Döbrentei, a ki majdnem egy évtized mulva írván erről, mikor már nem emlékezett tisztán a történetekre, az *eltemetés napját* össze tévesztette a *haláleset napjával*. Tisztázva tehát az eltérő vélemények eredetét, bátran elfogadhatjuk, hogy Barcsay az 1806 márczius 2-ről 3-ra virradó éjjelén, gutaütés következtében halt meg.

(Kolozsvár.)

Ferenczi Sándor.

Dr. Lakos Béla: Heltai Gáspár reformátor és kora. Budapest, Kókai 1913. 8-rétű 55 lap.

Nemzeti művelődésünk e rendkívül sokoldalú és termékeny munkását (a kinél jobban egyetlen magyar reformátor sem érdemli meg a „nemzet napszámosa“ nevet) az irodalom- és művelődéstörténet több jeles műben méltatta már beható figyelmére egészen a legutóbbi esztendőig. Lakos dr. füzeté, a mint már a címéből is megtetszik, olyasforma igénynyel lép föl, hogy ne csak az eddigi kutatás eredményeit foglalja össze Heltairól, hanem az élete művének középpontjába is bepillantást engedjen s megláttassa emberi és írói személyiségében azt az uralkodó elemet, a melyhez képest valójában minden egyéb kulturális tevékenysége csak másodlagos szerepet tölt be, csak eszközjelentőségű: megláttassa a papot, a teológust, a *reformátort*, a kivel eddig tudtunk szerint önállóan még nem foglalkozott történelmi mű; megláttassa pedig drámailag mozgalmas korának keretében, feltüntetve alakja helyes arányait a nálánál nagyobb hadvezérek és a nálánál kisebb közkatonák változatos társaságában. Ezt a feladatot alig 4 ivnyi terjedelemben még a legművészebb tömörítéssel is nagyon bajos a tudományos alaposág követelményeinek megfelelően megoldani és Lakos művének ez a feltűnően kis terjedelme sokat ígérő címével szemben már eleve felkölti kétségeinket a vállalkozás sikere iránt. Elolvasása pedig e kétségeket egyáltalán nem oszlatja el. Sem a reformátor alakjának, sem a kor képének megrajzolásában nem nyújt kielégítőt. A Heltai irodalmat (úgy az ő műveit, mint a róla szólókat) jól ismeri és elég sűrűn idézi ugyan a kor hitvitáinak és valláspolitikai mozgalmainak történetére vonatkozó fontosabb forrásműveket is használja; de adatainak összefűzésében nem látszik meg semmiféle egységes, belső tervnek a nyoma. Heltai életének mozzanatain eléggé hiven végigvezet bennünket s részletesen ismerteti mindazokat a vallási eszmeharczokat, a melyeknek sodrába a békeszerető és mégis oly sok belső vivódáson átment kolozsvári plébános belekerült; de sehol semmiféle eredményes törekvést nem látunk, arra, hogy Heltai rokonszenves alakját bármi tekintetben is egy kissé jobban kidomborítsa, a rengeteg részletben való elmosódástól mentse; arra pedig még kevésbé, hogy a kor mozgalmait és áramlatait valamely egységes — ha nem is épp eredeti — szempont alatt rendezze

s Heltai gondolataival, törekvéseivel, alkotásaival szerves összefüggésben mutassa be úgy, a hogy Heltai egyes műveinek beható elemzése alapján nem sikertelenül próbálkozott vele *Borbély István*¹, s Heltai egy addig kevésbé ismert és méltányolt műve elemzésének kapcsán mintaszerű pontossággal, bár a művelődéstörténeti alapfelfogásban nem csekély egyoldalúsággal vitte keresztül *Czóbel Ernő*.² Lakos e helyett majd mindenütt beéri az adatok beszéltetésével, sok helyt annyira óvakodva az önálló állásfoglalásnak még csak látszatától is, hogy — tudományos igénynyel fellépő monografikus műről lévén szó — valósággal megütődünk rajta. Ahol pedig eredetibb nézőpontok alkalmazásával mégis csak megpróbálkozik: ott egyáltalában nem szerencsés. Így a történelmi körülményekből igazazolhatatlannak tartom azt a felfogást, hogy az 1557 júniusi tordai országgyűlés (17. l.) az általános vallásszabadságot mondotta volna ki; nem ismerhetem el jogosultnak amaz állítás oda-vetését, hogy az 1557-iki vallásügyi végzést nem az erdélyi rendek „valami nagy türelmessége” hozta létre, hanem egyszerűen Petrovics befolyása — s hogy ezzel szemben a „magyar nép végtelen vallásos türelmé”-nek igazi megnyilatkozásai másutt, a nagy Alföld egyes városainak (Kecskemét stb.) történetében keresendők a XVI. század folyamán (17—18. l.): mert hiszen ott is, itt is nyilván csak a körülményeknek alapos ismerete, elemzése, mérlegezése alapján mondhatni meg, mennyi része van az illető szabadelvű valláspolitikai határozat meghozatalában a *vallásnak* (t. i. a türelemnek) és mennyi a *politikának*. Melius Péter türelmetlenségét viszont „főleg politikai okok”-ból magyarázni (40—41. l.): egyenesen fejtetőre állított dolog. A mélyebb és bonyolultabb rugók türelmes föltárása helyett Lakos általában megelégszik a „szellemi *evolutio*” misztikus fogalmának kellő pillanatban való előrántásával: ez az ő egyetlen eredetinek és egyéninek látszó történetmagyarázati elve, a mely aztán „mindenre jó.” Igen szeretheti, mert lépten-nyomon alkalmazza és egyre variálja úgy, hogy egy helyt még „a szellemi *evolutio* folytonos fejlődésének taná”-ról is tud (46. l.) s a jó Basilius Istvánnál véli fölfedezhetni e csodabogarat. Érthetőbbé azonban a folytonos ismételtetéssel sem teszi s legkevésbé akkor, a midőn nem csak hitbéli, hanem „teljes társadalmi” züllést, sőt „morális felfordulást” is ró fel neki. (54. és 9. l.) Művének azt a tétovgató hiányát, hogy az egykorú Erdély vallásügyi, erkölcsi és társadalmi fejlődésébe való minden mélyebb belátás nélkül szűkölködik, az „*evolutio*” hangzatos szavának bármily buzgó és változatos ismételtetése sem képes eltakarni. Ha az *evolució*val bajlódó sorokat is inkább magának a sok-

¹ *Heltai Gáspár*. Budapest, Athenaeum 1907.

² *Heltai Gáspár Dialogusa a Részegről és a Tobzódásról*. Budapest, Lampel 1911.

szor lapokon át teljesen háttérbe szoruló Heltainak szánja vala, alkalmasint fokozta volna műve tartalmi gazdagságát. Így az adatok nagy tömkelegében is sokszor éppen ezzel ellenkező benyomásunk támad. Tetézi a bajt, hogy még adatainak hűsége tekintetében sem mindenütt bizalomkeltő. A debreczeni hitvallást (1561—62.) a legnagyobb jóakarattal sem lehet „rendszeres összefoglalás“-nak itélni; (26. l.) az 1564-iki tordai országgyűlés nem a kolozsvári „egyháznak“ enged szabad vallásgyakorlatot (30. l.); az 1567-iki debreczeni zsinatnak „A debreczeni zsinat“ című kiadványa nincs (35. l.); Báthory Istvánnak közkeletű jelszavát nemcsak hiányosan, de egészen értelmetlenül idézi („semmitől valamit teremteni“?); a két Socinus nem testvér volt, hanem nagybátya és unokaöcs (28. l.). Dávid Dialysis-ének címe kétszer is **Dyalisisnek** (13. l.), az 1557-iki Consensus doctrinae de Sacramentis etc. címe pedig három lapon keresztül következetesen **ConCensus**-nak íródik! (18—20. l.) Egy helyt (39. l.) Csikvármegyéről hallunk a XVI. században! Még a szintelen és sokszor bántóan fésületlen stílus sem enyhíti az egész műnek kedvezőtlen összbenyomását. Heltai Gáspár és kora külömb monografiát, de minden esetre legalább is hasonlíthatatlánul több gondot, alaposabb elmélyedést, lelkiismeretesebb utánajárást érdemelne.

R. I.

Wallis A. S. C. Az Ember tragédiája. Hollandiból fordította *dr. Erdélyi Károly*. Magyar Könyvtár 719. sz.

Wallis A. S. C. holland író műve tanulmánya Madách remekművéről, mint a füzethez írott előszó is feljegyezi, ezelőtt negyedszázaddal jelent meg abból az alkalomból, hogy Wallis az Ember tragédiáját hollandra lefordította. E tanulmány a fordítás bevezetésére szolgált. Három részből áll. Az első részben elbeszéli Madách nevelkedését, sorsát, szenvedéseit, rettentő egyéni csalódását. Szóval mindazt, a mi Madáchcsal főműve megírásáig történt, a mi szükséges az Ember tragédiája megértéséhez. A második, az elemző részben a költemény alapgondolatát, tragikumát, esztetikai értelmét állapítja meg. A harmadik rész Madách további életének az elbeszélését s pályájának általános méltatását tartalmazza. Külföldi író magyar tárgyú művében két szempont jó számításba. Az egyik az *ismertetés* szempontja. E tekintetben azt kell kérdeznünk, vajjon eléggé ismeri-e a felvett tárgyat, tud-e tárgyilagos és igaz képet nyújtani? E tekintetben Wallis tanulmánya minden kritikát kiáll. Wallis jól ismeri Madách életét és érti a kort, melyben Madách élt és működött. Ennek következtében széles keretben ésbiztos kézzel alakítja ki a Madách pályáját. Művét is jól megismerte és megértette. A második felvethető kérdés: vajjon az ismertetésen *kívül*, illetve *felétt*, van-e a tanulmánynak *szakirodalmi becse is*? Előbbre viszi a kérdést? A Wallis tanulmánya ebből a szempontból is figyelemre méltó. Természetesen nem az életrajzi részletekben, ha-

nem a második, elemző részben. Így pl. 14—15 lapokon Ádám összevetése Ahasverussal, Dön Juannal és Fausttal, továbbá annak fejtegetése, hogy minden mélyebben érző és gondolkozó egyén életében vannak fausti pillanatok. Ugyanilyen a 19. lapon az egyes színek kapcsolódásának magyarázása. A sok és helytálló észrevétel között egy-egy téves is akad. Így Wallis nem veszi észre, hogy Éva a színekről mit sem tud. „Elfeledi azokat a szörnyű képeket.“ (25. l.) Mindent összevéve, Walis tanulmányáért hálásak lehetünk. Alapos ismerettel, széleskörű tájékozottsággal és nagy szeretettel mutatja be Madáchunkat s így valóban szerezhetett számunkra honfi társai közül igaz barátokat. De hálával és kegyelettel emlékezünk a tanulmány fordítójáról, dr. Erdélyi Károlyról is.

(Szászváros.)

Dr. Kristóf György.

Rumes. Aus Vergangenheit und Gegenwart einer siebenbürgisch-sächsischen Dorfgemeinde. Von Dr. Albert Amlacher. Hermannstadt. Buchdruckerei W. Krafft. 1912. — 8-rétű 52 lap.

A Szászváros melletti Romosz történetét érdekes előadásban és vonzó módon írta meg fenti munkájában e virágzó szász község tudós lelkésze, a ki hiveinek lelki és anyagi szükségleteit immár egy negyedszázad óta vezeti és gondozza. A kis munka a teljes irodalom ismerete és levéltári kutatások alapján készült s majdnem páratlan példája annak, miként lehet és kell egy kis falu monografiáját röviden és kielégítően megírni. Szeretnők, ha mások is követnék s ezért minden bővebb ismertetés helyett ide sorozzuk fejezeteinek címeit: *Bevezetés.* 1. A község alapítása és virágkora. 2. A törökveszedelem és következménye. 3. Küzdelem a nemesekkel. 4. Az idegen nyelvűekkel való versengés. 5. Újabb német bevándorlások. 6. A templom. 7. Az iskola. 8. A papi lak. 9. A lelkészek sorozata. 10. Az egyház birtoka. 11. Jelenet a tagosítás idejéből. 12. A mai szász Romosz.

E derék szász község alapítását monografiájának írója a XII. század közepére helyezi, virágkorát az 1334 körüli esztendőre, első okleveles nyoma pedig 1291-ből való. Szerző felsorolja a dűlőneveket is, előadja a fenmaradt hagyományokat és emlékezéseket s a mellett ismerteti a gazdasági és néprajzi viszonyokat, mint akár csak egy nagy monografiában. Példaadónak tartjuk benne azt is, hogy a munka nyomdai költségét a szászvárosi szász takarékpénztár fedezte!

(Kolozsvár.)

Dr. Veress Endre.